

Jože Krall

Ilegalne tiskarne grafičnega oddelka »B«¹ Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko

(Časovni in številčni bibliografski prikaz izdelkov tiskarn po ohranjenem arhivskem gradivu v Muzeju narodne osvoboditve LRS)

Ilegalno partizansko tiskarstvo je po padcu ilegalnih tiskarn v Ljubljani doživelo poseben razmah zopet po kapitulaciji Italije na Dolenjskem, ko sta bili preneseni v svobodne slovenske gozdove tiskarni iz Novega mesta in Kočevja.

Tudi Gorenjska je dobila že v decembru 1943 prvo ilegalno tiskarno, imenovano »Tiskarna OK KPS Kamnik« (pozneje imenovana 7-A), ki je začela delati v Šrajevi opekarni v Radomljah, se nato preselila v Rudnik nad Radomljami in nato v Kamniško Bistrico.

Zaradi težavnejših zvez preko Save in ker se je zadrževalo vodstvo osvobodilnega gibanja za Gorenjsko (Oblastni komite KPS za Gorenjsko — odslej Obl. K KPS za Gor. in Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Gorenjsko — odslej POOF za Gor.) na ozemlju, ugodnejšem za osvobodilno gibanje, t. j. na desnem bregu Save v območju Poljanske in Selške doline in ker je bila tu tudi »Pokrajinska tehnika KPS za Gorenjsko« (odslej PT KPS za Gor.), ki je organizacijsko povezala in vodila vse partizansko tiskarstvo na Gorenjskem, so začeli misliti na to, da bi postavili tudi na tem področju ilegalno tiskarno, saj ciklostilne tehnike, čeprav številne, niso mogle zadostiti z narodnoosvobodilnim tiskom vseh potreb Gorenjske.

Tiskarna »Julija«

Organizacijo tiskarne na tem področju so poverili Edu Bregarju-Donu, ki je imel že mnogo izkušenj s postavljanjem in vodstvom ilegalnih partizanskih tehnik. Po svojih legalnih zvezah je nabavil tiskarski stroj v Pogačnikovi tiskarni »Kolektor« v Stražišču pri Kranju. Tiskarski stroj je bil mali »tigel« na nožni oziroma ročni pogon.² Poleg stroja je dobil še drugo potrebno tiskarsko gradivo, t. j. malo omarico petit črk (svetle) in nekaj črk za naslove (tertia, cicero grotesk)³.

¹ V grafični oddelek »B« so spadale na Gorenjskem vse tri ilegalne tiskarne na desnem bregu Save »Julija«, »Trilof« in »Donas«. V grafični oddelek »A« pa ilegalne tiskarne v Kamniškem okrožju. Podatki iz poročila pokrajinskega tehnika Adolfa Ariglerja-Bodina št. 1544/44 od 22. VIII. 1944 v arhivu tehnik v Muzeju narodne osvoboditve LRS v Ljubljani (odslej AT MNO).

² Primerjaj: Fr. Boštjančič-Boš »Utrinki iz partizanskih tiskarn na Gorenjskem«. (LdP, spominska izdaja ob otvoritvi rekonstrukcij partizanskih tiskarn pri Muzeju narodne osvoboditve LRS z dne 21. VII. 1956, str. 7.)

³ Boševo pismo Janu (Koncilija Janez, član POOF za Gor.) od 7. VII. 1944 v AT MNO.

JULIJA
PREKO 15 0

Na položaju, dne 26. III. 1944

Ob K KPS
za Gorenjsko! V

Posiljam prve vzorce.
Najljubši format (21-15) cm.
Pečati so bili gotovi pa so
padi sprememba PK v Ob K odpadli.
Sleda
Poročilo sledi.

Pozdrav

Zaenkrat smo:
~~Francé~~ - ~~Boš~~ - ~~Don~~
Francé

Don

Dopis partizana-tehnika Eda Bregarja-Dona z dne 26. marca 1944, s katerim je poslal Oblastnemu komiteju KPS za Gorenjsko prve vzorce tiska iz partizanske tiskarne »Julije«

Prostor za tiskarno so izbrali na desnem bregu Poljanske Sore pri vasi Log. Bunker za tiskarno je bil zgrajen iz desk, pokrit s pločevino ter vkopan v zemljo⁴.

Tiskarna je pričela delati v marcu⁵ 1944 in je dobila ime »Julija« po agilni aktivistki Nasti Sešek s partizanskim imenom Julija, ki je s svojimi legalnimi zvezami in z drznimi akcijami v sodelovanju z Donom mnogo pripomogla za postavitve in delovanje te tiskarne. Tiskarna je imela zvezo po kurirski stanici 15 G, imenovani stanica Sv. Andrej.⁶ Iz ohranjenega dopisa, ki ga je poslal Don Obl. komiteju KPS za Gor. pa je razvidno, da je poslal prve vzorce tiska novoustanovljene tiskarne 26. III. 1944 in zato smemo domnevati, da je v tem času tiskarna pričela tudi z rednim delom⁷. V istem dopisu navaja Don, da delajo v tiskarni še Francé (Boštjančič-Boš) in kurirja Miro in Miloš. Iz ohranjenega akta, ki ga je pisal Don dne 7. IV. 1944 tov. Bogdanu Osolniku, tedanjemu namestniku sekretarja Obl. komiteja KPS za Gor. pa izvemo, da sta

⁴ Opis bunkerja glej: Pavle Mrak »Partizanske tiskarne v območju Gabrka« (Loški razgledi III. 1956, str. 70).

⁵ Kot dan vselitve navaja P. Mrak 17. III. 1944 (glej op. 4).

⁶ Primerjaj: Franc Fojkar-Janko Jelovski »Po sledovih skritih steza tihih junakov I. gorenjske relejne linije« (Loški razgledi III. 1956, str. 20).

⁷ Fr. Boštjančič-Boš navaja v svojem članku (glej op. 2), da so natisnili prve letake okoli 15. III. 1944, Niko Kavčič pa navaja v svojem članku »Škofjeloško okrožje — zibelka partizanskega tiska na Gorenjskem« (Loški razgledi III. 1956, str. 38) kot dan ustanovitve tiskarne 26. IV. 1944.

obe tiskarni (t. j. Tiskarna OK Kamnik in novoustanovljena Julija) bili v začetku direktno podrejeni Obl. komiteju KPS za Gor. in ne PT za Gor., saj pravi Don v omenjenem dopisu: »Sporočilo, da so tiskarne podrejene direktno Obl. komiteju, sem vzel na znanje in se bom po tem ravnal. Poročila o delu tiskarne bom pošiljal vsakih 14 dni, če nimate v tem pogledu drugačne želje.«⁸

Glede dela, ki naj bi ga izvršila tiskarna na kamniški strani oziroma novoustanovljena tiskarna, pa predlaga Don v tem dopisu naslednje: »Na vsak način bo mogoče, da tiskamo Poročevalca in Delavsko enotnost za vso Gorenjsko ...

Tiskarna OK Kamnik ima veliko možnost kvantitativne izdelave, ne more pa priti v poštev za dela, ki naj bi jih Gorenjska dobila čimprej na teren. Zveza med OK Kamnik in drugim delom, ki spada pod Obl. K KPS za Gor. so zelo slabe. Prenos literature bi bil obupno težak. Zato bi do nadaljnjega obremenjevali kamniško tiskarno le z delom, ki glede na datum ni najbolj važno.

Tiskarna »Julija 15 G« pa naj bi po možnosti tiskala vsa obratna dela in glavno, tista, ki so v zvezi s proglasi Obl. komiteja, ker bo med nami zveza direktna ...«

Kakšno je bilo prve dni stanje v novoustanovljeni tiskarni, nam pove Don, ko pravi nadalje v tem pismu: »... podjetje »Julija« ima enega črkostavca (ki je istočasno izboren risar in ima v splošnem sijajne zmožnosti) (misli Fr. Boštjančiča — op. pisca), dve moči za pomožna dela, od katerih je ena kurir in poleg tega se trenutno tu nahajam še jaz, ki pač nisem strokovnjak, moram pa igrati vlogo strojnika, ker bi sicer podjetje stalo, odnosno bi imelo le malo možnosti dela na veliko. V kratkem se bo vse popravilo do zadovoljivega stanja.«

Prvi večji tisk, ki ga je naročil Obl. komite za Gorenjsko v novi tiskarni, je bila 2. številka Delavske enotnosti. V zvezi

⁸ Dopis v AT MNO.

DELAVSKA ENOTNOST

Leto III, 6. IV. 1944. - Izdaja Pokrajinsko pov. KOOP za Gorenjsko - Št. 2 - Cena 20PI

Delavska enotnost v borbi za osvoboditev slovenske domovine
(Misli pred 27. aprilom, obletnico nastanka OP)

Ko se je iz razhane, potepane, okupatorju na milost in nemilost prepustene domovine, porodilo aprila 1941. borbeno gibanje z namenom, da osvobodi in združi ves slovenski narod, je k temu herojskemu podvignu že od vsega začetka dala svoj petas enotnost delavskega razreda s tem, da mu je poveljala svoje najbolj zdrave, krepke in udarne moči.

Apriški zion je namreč pokazal ne samo izdajalsko vlogo petokolonialnih generalov in narodu vsiljenega političnega vodstva, ampak tudi to, da so popolnoma odpovedale stare družbene sile, ki so 23 let vodile zgodno slovenskega in vseh jugoslovenski narodov, tu da je treba iskati rešive druge, v novih, zdravih in odporih silah ljudskih množic, v čvrsti povezanosti delovnega ljudstva, delavskega razreda s kmeti in delovnimi izobraženci.

Zato ni slučaj, da je bila ravno Komunistična Partija — avangarda delavskega razreda — tista sila, ki je dala pobudo za združitve vraga, kar je v narodu ostalo čisto, pošteno, pripravljeno in sposobno za borbo. Komunistična Partija, prej toliko obklevana kot asocijalna in razdiralna sila, je poveljala vse svoje borbeno in prekaljene kadre, vse svoje borbe in politične izkušnje nastanku Osvobodilne fronte, ki naj reši Slovence kot narod in jim pripori č osvoboditvo tudi osnovne demokratične in demokratične pravice. Prav gotovo je, da narodno-osvobodilnega gibanja — in s tem vsi doseženi dragoceni sapingi — ne bi bilo, če san to edinstvo širokih ljudskih sil ne bi dala čvrste hrbtnice in podlage. Prav tako, kot narodno osvoboditev ne bi bila mogoča brez aktivnega udeležanja najširši ljudskih mas, pa ni tudi ne moremo predstavljati te osvoboditve brez izpolnitve osnovnih demokratičnih in človeških zahtev delovnega ljudstva.

Tako je naša borba za osvoboditev in združitve slovenskega naroda in za njegovo lepšo bodočnost v novi Jugoslaviji črpala svojo borbeno silo, svojo nezmenljivo odanost in odpornost ravno v množicah slovenskega delovnega ljudstva. Prav iz tega razloga pa slovensko delovno ljudstvo v tej borbi prikazuje ta višji poleg svojih nacionalnih tudi urešitvi svojih najhji in upravičenih socialnih zahtev. V treh letih težke, vendar tako uspešne borbe, se je ta tema povzemanj vse skoraj uveljavljala, iz vrst delavskega razreda, iz vrst njegove prvobornilice Komunistične Partije in iz borbene povezanosti vseh delovnih množic so izhajali najbolj in najodločnejši borci za svobodo. Komunistična Partija je kot prednja sila delavskega razreda dajala tema boju svoj odločni poveljeh, iskalo svoje

Prvi obsežnejši tisk tiskarne »Julije« je bila 2. številka »Delavske enotnosti«. Naslov je izrezal v linolej stavec v tiskarni Franc Boštjančič-Boš

s tem piše Don v zgoraj omenjenem pismu naslednje: »Ker imamo zaenkrat črke le v velikosti petita, se stavlja ena stran razmeroma dolgo... Največja ovira pri nas je ta, da imamo le toliko črk, da se sestavi lahko le ena stran in mora črkostavec čakati, da je natisnjena, potem razdere itd.« Iz prve dobe te tiskarne je ohranjena le številka Delavske enotnosti z dne 6. IV. 1944 (10 strani, 8°)⁹, verjetno pa je tiskarna natisnila pred tem tudi letake, vendar primerki iz prve dobe niso ohranjeni, ker je ves arhiv tiskarne ob napadu nanjo propadel.

V svoji nenehni skrbi za razširjenje partizanskega tiska in za novoustanovljeno tiskarno, je začel Don že takoj po postavitvi »Julije« misliti na novo tiskarno. Že v dodatku k pismu z dne 7. IV. 1944 piše Bogdanu Osolniku: »Izražam veliko upanje, da mi uspe samostojna konstrukcija tiskarskega stroja, saj je več kot polovica delov, ki stroj sestavljajo, že v delu. Razmere se bodo potem zelo spremenile. Na podlagi izkušenj bi želel razširiti to organizacijo (misli na organizacijo tiskarn — op. pisca) v kratkem času, ker je možen slučaj, da eno ali drugo podjetje pade.«

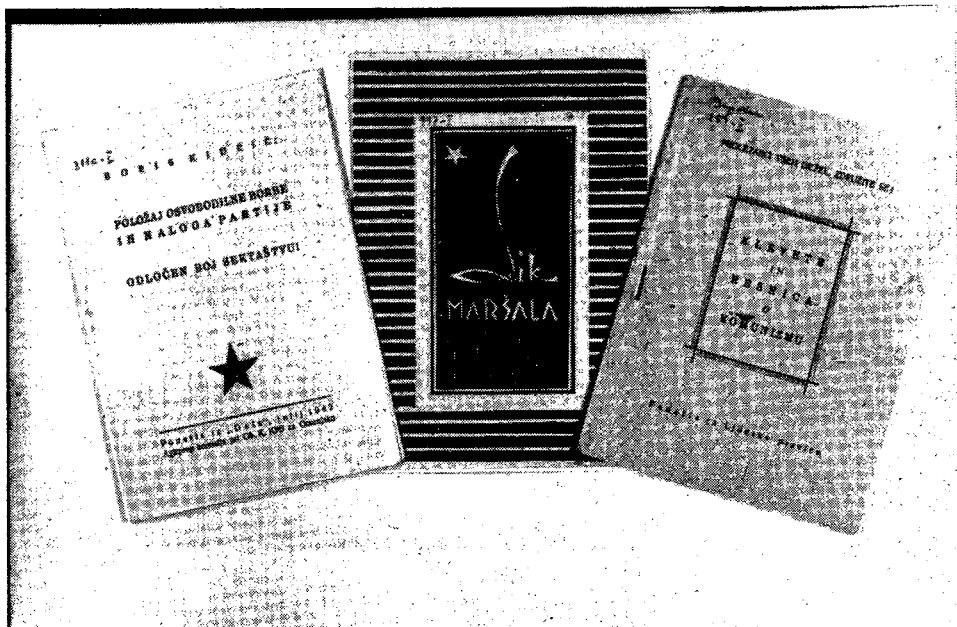
Zato se je Don posvetil predvsem delu za ta novi tiskarski stroj in je vodil v njegovi odsotnosti tiskarno stavec Franc Boštjančič-Boš. V svojem poročilu¹⁰, ki ga je poslal Boš Obl. komiteju za Gor. o izvršenem delu od 10. V. do 4. VI. 1944 zvemo, da so prišli v tiskarno medtem še drugi tovariši. V tiskarni so bili tedaj Jože Pogačnik-Polde, ki je bil strojnik v tiskarni, stavec Stanislav Hain-Ris in Anica Kopše-Darinka, ki je pomagala pri tiskanju, odpremljanju literature ter je osebju tiskarne tudi kuhala. V tiskarno je prišel 23. V. še Lado Košiček-Miro, 3. VI. pa še Franc Turk-Milan, ki je opravljal kurirske posle. Iz poročila zvemo tudi, da so v tiskarni v tem času napravili na stroju 73.000 odtisov. Izdelali so brošuro Borisa Kidriča: *Položaj osvobodilne borbe in naloga Partije — Odločen boj sektaštvu v 2500 izvodih na 12 straneh (16°)* ter brošuro *Klevete in resnica o komunizmu v 3000 izvodih na 24 straneh (16°)*, kjer so ponatisnjeni članki Edvarda Kardelja, Borisa Zihlerla in Bogdana Osolnika. V tem času so natisnili v tiskarni tudi letak *Katoliški cerkveni dostojanstveniki pri Stalinu v 12.000 izvodih na 2 straneh (16°)*. Iz tega poročila zvemo še to, da so dobili v tisk zbirko Borovih pesmi, ki pa jih v tem času še niso pričeli tiskati, ker niso imeli dovolj papirja. Takole pravi Boš v omenjenem poročilu: »Samo za pesmi (misli na Borovo zbirko — op. pisca) nam je potrebno 80.000 kosov osmerke pri tisku 5000 izvodov, t. j. okoli 240 kg papirja brez ovitkov. Delo na pesmih bi trajalo samo za tisk okoli 30 dni.«

Delo v tiskarni, potem ko je prevzel tudi formalno vodstvo Boš, je dobro razvidno iz ohranjenega poročila, ki ga je poslal Boš verjetno PT KPS za Gor. dne 30. VI. 1944. V njem pravi, da se »tiskarna še vedno nahaja na starem prostoru, čeprav bi bila prestavitev v nov položaj nujna.«¹¹ Nadalje poroča, da je v tiskarni ostalo le še pet članov, ker sta odšla 15. VI. iz tiskarne stavec Ris in kurir Milan na nov službeni položaj. Iz poročila pa izvemo tudi, da so v času od 5. do 30. VI. natisnili 65.000 izvodov lepakov ter 26 strani zbirke Borovih pesmi (od skupnih 64 strani, kolikor jih je zbirka obsegala). Vseh odtisov je bilo 119.500 ter je bilo za to porabljenega 174 kg papirja. Dnevno so napravili okoli 5000 odtisov in je to delo popolnoma zaposlovalo vse osebje,

⁹ Primerek v knjižnici MNO, inv. št. P/39a.

¹⁰ Poročilo z dne 4. VI. 1944 v AT MNO.

¹¹ Poročilo o stanju in delu od 30. VI. 1944 v AT MNO.

Ovojne strani treh brošur, ki so bile natisnjene v tiskarni »Julije«

saj je pri tem treba upoštevati stavljenje stavka, razmetavanje stavka, rezanje papirja, vezanje brošur in odpošiljanje ter celo prenos papirja, katerega so sami nosili iz doline, kar jim je vzelo časa za enkratni prenos 6 ur. Na tiskarskem stroju so natisnili v eni uri okoli 800 do 1000 odtisov.

Tiskovine, ki so jih izdelali v tem času, so bili letaki: Fremde Soldaten in deutscher Uniform (12.500 izvodov 16°), Flaksoldaten von Jesenice und Kranj (12.000 izvodov 16°), Invazija (12.000 izvodov 16°), Slovenskim domobrancem (8000 izvodov 8°), Politische und militärische Übersicht (4000 izvodov 16°), Kaj bo z domobranci? (4000 izvodov 16°), Militärische und politische Übersicht 23. VI. 1944 (4000 izvodov 16° — izdelano 27. VI. 1944), dne 30. VI. 1944 pa so izdelali za štab XXXI. divizije »Pozivnico« za mobilizacijo v 5000 izvodih 8°. Poleg teh letakov pa so natisnili še 26 strani zbirke Borovih pesmi v 4000 izvodih.¹²

Ker je v juniju že stekel tiskarski stroj v novo postavljeni tiskarni »Trilof« v Ločniški dolini in je Don že delal drugi stroj za bodočo tiskarno (»Donas«), je moral Boš prevzeti odgovornost tudi za novoustanovljeno tiskarno »Trilof«¹³, ki pa je bila oddaljena od »Julije« skoro 8 ur hoda.¹⁴ V novo tiskarno sta odšla tudi stavca Ris in Simončič¹⁵ in je tako v tiskarni »Juliji« ostal kot edini stavec Boš.

¹² P. Mrak (glej op. 4) navaja, da so tiskali le 1500 izvodov, kar pa ne drži, saj skoraj vsi ohranjeni pisani viri navajajo 4000 izvodov.

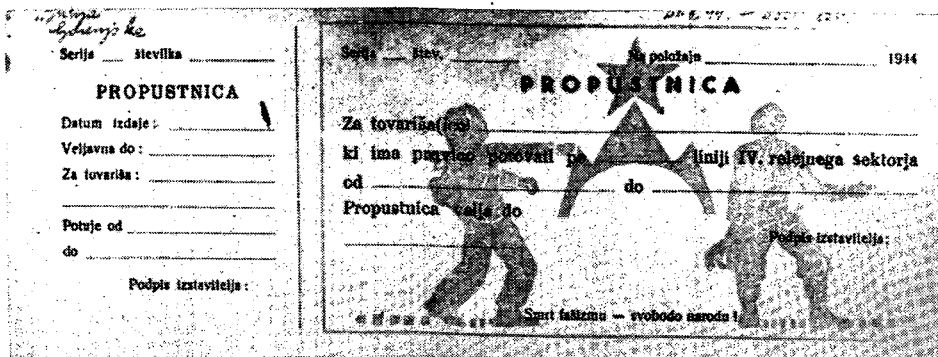
¹³ Donovo pismo Obl. komiteju KPS za Gorenjsko od 23. VI. 1944 v AT MNO.

¹⁴ Glej op. 3.

¹⁵ Boševo pismo Jakobu Štucinu-Cvetku (organizacijski sekretar Obl. komiteja KPS za Gor., padel v zadnji nemški ofenzivi 1945) od 3. VII. 1944 v AT MNO.

Letaki, natisnjeni v tiskarni »Julijka«. Naslove za letake in risbe je izdelal in izrezal v linolej Franc Boštjančič-Boš

»Propustnica« za linijo IV. relednega sektorja je bila zadnji tisk, ki so ga natisnili v tiskarni »Juliji«, preden jo je sovražnik odkril in uničil. Linorez, ki je bil odtisnjen v rdečkasti barvi, je izrezal Franc Boštjančič-Boš

Ker je bil položaj tiskarne »Julije« pri Logu že močno kompromitiran, je prosil Boš Oblastni komite KPS za Gor. za dva tovariša iz njihove gradbene ekipe, ki naj bi zgradila nov bunker za tiskarno. Ta dva tovariša sta prišla v »Julijo« okoli 12. VII., ker piše Boš na Obl. komite za Gor. tov. Maksu Krmelju v svojem pismu z dne 13. VII. 1944¹⁶, da sta tovariša Lojze in Jože že prišla in upajo, da bodo dogradili nov položaj za tiskarno v enem tednu.

Novi prostor za tiskarno so izbrali nad vasjo Brode, nižje ob Sori proti Škofji Loki. V kolikem času je bil objekt dograjen, ni razvidno iz ohranjenih virov. Po pismu, ki ga je poslal Boš Jakobu Štucinu-Cvetku dne 26. VII. 1944, kjer mu piše, da je zaradi selitve odposlal 21. VII. še ostalo polovico »Pozivnic« (ki so jih natisnili že 30. VI.) štabu XXXI. divizije¹⁷, lahko sklepamo, da se je selitev izvršila po tem datumu. Gotovo je le to, da je bila tiskarna preseljena že 28. VII. 1944, kar izpričuje Bošovo pismo Obl. komiteju KPS za Gor., ki ga je tega dne poslal tja in kjer pravi: »... Tudi sicer so razmere v novem prostoru mnogo boljše. Prostor je višji, zračnejši in gibanje izven prostora varnejše.«¹⁸

V tiskarni »Juliji« so še na starem mestu pri Logu v mesecu juliju natisnili naslednje letake: Militärische und politische Übersicht 28. VI. 1944 (natisnjen 3. VII. 1944 v 4000 izvodih 16⁰), Militärische und politische Übersicht 5. VII. 1944 (4500 izvodov 16⁰), Razglas Okrožnega odbora OF Škofja Loka, v katerem je bila javljena obsodba vojaškega sodišča na smrt obsojenih glavnih organizatorjev bele garde iz vasi Brod ob Savi (natisnjeno 13. VII. 1944 v 2500 izvodih 8⁰), letak Na svidenje v Berlinu (natisnjen 16. VII. 1944, v 5000 izvodih 8⁰), Razglas Okrožnega odbora OF Kamnik z dne 27. VI. 1944, v katerem je razglašena smrtna obsodba vojaškega sodišča nad Krtom Francem in Goltes Maksom (natisnjen 19. VII. 1944 v 2000 izvodih 8⁰) Militärische und politische Übersicht 14. VII. 1944 (natisnjen 19. VII. 1944 v 4000 izvodih 16⁰) in trosilni letak »V2« (16⁰) ter nemški letak E u e r e K a m e r a d e n i n d e r K r i e g s g e f a n g e -

¹⁶ Bošovo pismo Krmelju Maksu (sekretar Obl. K KPS za Gor.) od 13. VII. 1944 v AT MNO.

¹⁷ Bošovo pismo Štucinu od 26. VII. 1944 v AT MNO.

¹⁸ Bošovo pismo Obl. komiteju KPS za Gor. od 28. VII. 1944 v AT MNO.

schaft erzählen (natisnjen 20. VII. 1944 v 4000 izvodih 16°), medtem ko je bil letak Delavci odprite oči verjetno natisnjen že na novem mestu 25. VII. 1944 v 2000 izvodih 8°, ter letak Slovenci!, s katerim poziva IOOF vse zapeljane domobrance v NOV, natisnjen 29. VII. 1944 v 8000 izvodih 16°.¹⁹ Za nekatere letake, ki so opremljeni v naslovih z majhnimi linorezi je napravil osnutke in izrezal linoreze Franc Boštjančič-Boš sam.

Na novem mestu pri Brodeh so v tiskarni v avgustu do napada na tiskarno natisnili še naslednje letake: Domobranci! Družine Domobrancev! (natisnjen 1. VIII. 1944 v 8000 izvodih 16°), Matere, žene, hčere in sestre domobrancev! (natisnjen 3. VIII. 1944 v 8000 izvodih 16°). V tej tiskarni so natisnili tudi I. in II. poglavje zdravstvenih navodil, ki jih je napisal, v zadnji ofenzivi (1. IV. 1945) padli, partizanski zdravnik dr. Stanko Skulj-Koko z naslovom Nekaj potrebnih besedi (natisnjeno 13. VIII. 1944, vsako poglavje na 2 straneh v 4000 izvodih 8°). Še 21. VIII. 1944 je tiskarna natisnila dvobarvno (črno in rdeče) Propustnico za linijo IV. relejnega sektorja v 2350 izvodih. Razen tega je ta tiskarna natisnila še propagandni letak za nemške vojake z naslovom Deutschland muss bleiben — Hitler muss fallen (16°), letak Kaj pomeni sporazum? (10.000 izvodov 8°) ter letak Titovi partizani v Londonu in Moskvi (8°).²⁰

V tej tiskarni so ponatisnili tudi brošuro Josipa Vidmarja Lik maršala Tita na 4 straneh 16°. Glavno in najboljše delo te tiskarne pa so bile Pesmi partizanskega pesnika Vladimirja Pavšiča-Mateja Bora, ki so obsegale 64 strani in so bile natisnjene v 4000 izvodih,²¹ izdal pa jih je Pokr. odbor OF za Gor. Linoreze za platnice in za notranjo stran s posvetilom, je narisal in izrezal Franc Boštjančič-Boš^{21a}. Ko je bila Borova zbirka že natisnjena in zvezana, so 23. VIII. 1944 škofjeloški domobranci tiskarno izsledili, napadli in z miniranjem popolnoma uničili.²² Ob tem nenadnem napadu je bila uničena tudi vsa naklada Borovih pesmi. Od vse naklade je ohranjen sedaj menda le en izvod.²³

Kako je prišlo do izdaje tiskarne »Julije«, nam pojasnjujejo nekateri ohranjeni akti. V nepodpisani kopiji dopisa Obl. komiteja KPS za Gor. Donu z dne 25. VIII. 1944 piše med drugim: »Že zadnjič, ko je bil tov. Boš pri nas, me je posebno zanimalo to, koliko so zanesljive hiše v vasi Brodeh. Gre za to, ker je precej verjetno, da je prišlo do izdaje ravno iz te vasi, ker sta iz hiše pri Oblakovih dva pri belogardistih v Škofji Loki. Ta dva sta ta dan dopoldne

¹⁹ Podatki o nakladi in datumu izdelave ter formatu vzeti iz arhivskih primerkov, ki jih je tiskarna pošiljala Pokrajinski tehniki KPS za Gor. ter so sedaj ohranjeni v AT MNO.

²⁰ Istočasno.

²¹ Celoletno poročilo PT KPS za Gor. od 10. I. 1945 v AT MNO.

^{21a} Fr. Boštjančič, ustni vir.

²² Glej op. 4, str. 71.

²³ Mnenja o ohranjenih izvodih so različna. Primerjaj: Boštjančičev članek, citiran v op. 2, članek Rada Čenčiča »Partizanske tiskarne med narodnoosvobodilno vojno« (Grafična revija 1953, št. 3, str. 15) in razpravo Viktorja Smoleja »Naše slovstvo v dobi narodnoosvobodilne vojne« (Pogovori o jeziku in slovstvu, Založba Obzorja, Maribor 1954, str. 33).

Po dosedanjih dognanjih hrani en izvod te Borove zbirke tovarišica Lidija Sentjurc, podpredsednica Zvezne ljudske skupščine v Beogradu. Film tega fotokopiranega izvoda je Muzeju narodne osvoboditve LRS odstopil tovariš Lojze Gostiša in ga hrani fototeka muzeja, fotokopiran izvod pa hrani knjižnica muzeja.

kosila doma, štirje so stražili, po kosilu pa so šli vsi skupaj iskati »Julijo«.²⁴

V nedatiranem Donovem pismu, naslovljenem Obl. komiteju KPS za Gor. tovarišu Matiji (Krmelju Maksu) pa pravi takole: »Tam (misli na tiskarno »Julijo« — op. pisca) je bila glavna krivda v enem tovarišu iz tiskarne, ki je eni od Oblakovih sam povedal v »prepričanju«, da ni Oblakova, da se eno uro stran od njih nahaja njihova tiskarna in s tem je vse povedano.«²⁵

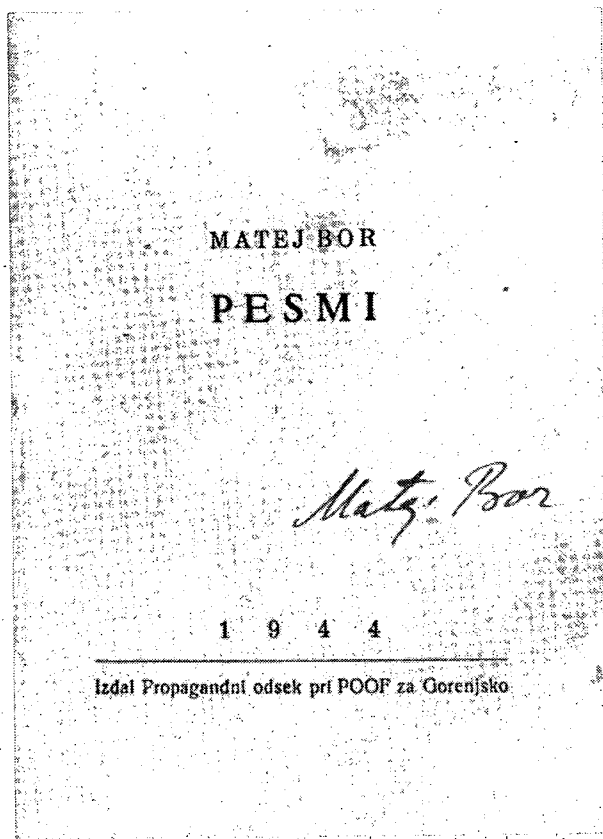
Tudi Boštjančič je na sestanku partijske celice PT KPS za Gor., ki je bila dne 25. in 26. IX. 1944 na sedežu PT v Davči, v svojem poročilu, ki ga je dal o delu grafičnega oddelka, za katerega je bil odgovoren, izjavil tole: »Julija je padla in sicer po krivdi ljudi samih, ker so premalo pazili na konspiracijo in so govorili preveč zaupljivo. »Julija« je bila popolnoma uničena, osebe je odneslo iz nje golo življenje.«²⁶

Ker je bila tiskarna »Julija« popolnoma uničena in je z njo propadel ves arhiv, ni točnih podatkov o vsem izvršenem delu. Po doslej ugotovljenih podatkih, zbranih iz posameznih arhivskih primerkov izdelkov tiskarne »Julija«, ki so se ohranili na izvodih, poslanih Pokrajinski tehniki za Gor., so v tej tiskarni v vsem času njenega obstoja (t. j. v obdobju petih mesecev) natisnili 30 raznih tiskov, in sicer 6 obsežnejših (brošur in časopisov), 22 raznih letakov in 2 obrazca v skupni nakladi 150.850 izvodov. V poročilu grafičnega oddelka PT KPS za Gor. z dne 10. I. 1945, kjer daje ta letoletno poročilo o delu tiskarn grafičnega oddelka »B«, pravi, da je tiskarna »Julija« »dnevno napravila do 4000 odtisov, kar znaša ves čas njenega obstoja več kot 600.000 odtisov.

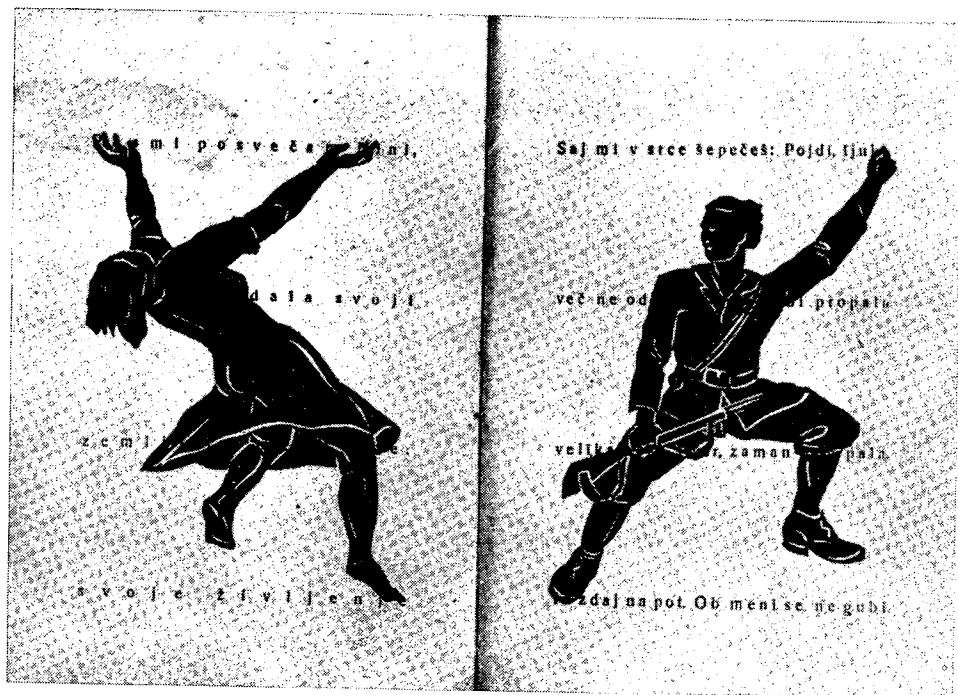
²⁴ Kopija dopisa št. 1061/44 od 25. VIII. 1944 v arhivu MNO — fascikel 666.

²⁵ Dopis v AT MNO.

²⁶ Zapisnik II. rednega sestanka partijske celice članov PT KPS za Gor. z dne 26. IX. 1944 v AT MNO.

Naslovna stran pesniške zbirke Vladimira Pavšiča-Mateja Bora, ki so jo natisnili v tiskarni »Juliji«. Vsa naklada, z izjemo treh ali štirih primerkov, ki jih je odnesel dan prej iz tiskarne tedanji vodja Franc Boštjančič-Boš, je propadla ob sovražnem napadu na tiskarno dne 23. avgusta 1944

Notranji strani s posvetilom v Borovi zbirki. Osnutke za linoreze na ovitku in notranjih dveh straneh je napravil in izrezal Franc Boštjančič-Boš. Linorezi so bili odtisnjeni v rdečkasti, tekst pa v črni barvi

Poraba papirja se suče okoli 1000 kg. Grafika je vse to veliko delo izvršila z osebjem 5—7 ljudi.²⁷

Tiskarna »Trilof«

Kmalu potem, ko je začela tiskarna »Julija« redno tiskati, je začel Edo Bregar-Don, ki je bil po poklicu tehnik, misliti na to, da bi sam skonstruiral tiskarski stroj, na katerem bi se dalo tiskati večji format kot na stroju v »Juliji«. Z veliko vnemo se je lotil posla ter še v »Juliji« izvršil potrebne načrte in navodila,²⁸ obenem pa je iskal po legalni aktivistki Nasti Sešek-Juliji zvezo s podjetji, oziroma z ljudmi v teh podjetjih, ki so bili simpatizerji OF in ki so bili pripravljeni izdelati po njegovih navodilih posamezne dele za novi tiskarski stroj.

V letaku »O tiskarni »Donas« in »Trilof« na Gorenjskem»,²⁹ ki je bil izdan po osvoboditvi za razstavo partizanskega tiska v Ljubljani (1946), piše, da je bil »najvestnejši pri izdelavi stroja Slavko Zajc, mojster v tovarni Medič & Zankl, Medvode. Zelo velike zasluge pri razvoju tiskarne ima tudi tovariš Filip Lavriša-Savc iz Medvod«. Dokončna dela pa je vodil Don sam.³⁰

²⁷ Glej op. 21.

²⁸ Donov dopis Pokr. odboru OF za Gor. od 7. VII. 1944 v AT MNO.

²⁹ Letak v knjižnici MNO.

³⁰ Glej op. 28.

Koliko časa je preteklo od same zamisli pa do uresničitve, ni ohranjeno v pisanih virih. Ohranjen pa je zanimiv Donov dopis, ki ga je poslal Obl. komiteju KPS za Gor. dne 1. VI. 1944, ki je natisnjen že na novem stroju in v katerem pravi: »Sporočam vam, da tiskarski stroj lastne konstrukcije dobiva dokončno, z ozirom na prilike, dobro obliko. Predvidevam še nekaj dodatkov in sprememb, kar je običaj pri novih gradnjah. Sem mnenja, da bodo tovariši, ki bodo na stroj tiskali zadovoljni.

Edina ovira so črke. V teh dneh nameravam izvršiti akcijo, ki pa bo zelo tvegana...« Lastnoročno pa je na aktu še pripisal naslednje: »... Prične se lov za črkami. Osebjam nimam še nič. Črke samo te in to eno veliko omaro... Stroj težak 250—300 kg. Je lep. Dela zelo dobro — boljše kot oni tam v »Juliji« preko 15 G. Toda oni je za začetek — bil je prvi...«³¹

V dopisu z dne 4. VI. 1944 piše Don Obl. komiteju KPS za Gor. zaradi nameravane akcije za črke med drugim še naslednje: »Sporočil sem že, da predvidevam akcijo za črke, ki bo zelo tvegana in zato ne morem obljubiti nič. Za mene je položaj silno težak, ker lahko dobim material le s prodorom legalcev v tiskarne... Ta akcija, ki jo predvidevam, bi bila izvršena ob navzočnosti mene, Julije in še enega tovariša, ker je vsak drug način nemogoč. Z avtom seveda. Če slučajno ne bi uspel, vedite, da sem vse cilje posvečal skupnemu uspehu...«³²

In res je že kmalu nato izvedel napovedano akcijo na Jesenicah, o kateri sporoča v svojem dopisu POOF za Gor. — tov. Matiji dne 7. VII. 1944 naslednje: »Črke (večino), ključe, vmesni material, razpornike in drugo smo rekvirirali na dan zavezniške invazije (6. VI. 1944 — op. pisca) na Jesenicah in to popoldne. Akcijo, ki je bila izvedena z avtomobilom, sem vodil osebno. Ves teren — osebe — prevoz in možno varnost je prevzela in izvedla tov. Julija, ki je bila na akciji prisotna. Garmond črke — svetle — sem rekviriral nekaj dni pozneje v Kranju in to ob 13 uri.«³³ Tudi o tej akciji v Kranju je ohranjen majhen zapis z dne 27. VI. 1944, ki ga je poslal Don Obl. komiteju KPS za Gor. — tovarišu Matiji in v katerem pravi: »Sporočam, da sem 26. junija izvedel v opoldanskih urah samostojno akcijo na črke v mestu. Rezultat: 2 omari garmond (eno veliko). Več nisem mogel naložiti, čeprav je bila možnost, ker je bilo itak težko ca. 30 kg.«³⁴

S tema akcijama je bil novi Donov tiskarski stroj za silo preskrbljen s črkami in ostalim gradivom.

Ko je bil stroj že skoro gotov, so začeli iskati primeren prostor za tiskarno. Prostor so našli v Ločniški dolini v Belem potoku pri Medvodah v grapi, ki vodi h Kozjaku pod Ažmanovim posestvom.³⁵ Objekt sam je bil vkopan v zemljo.

V temeljnem poročilu grafike »Trilof«, je takole opisan prostor, v katerem je bila tiskarna: »Velikost sedanjega prostora je 4 × 4 m, višina je pa na eni strani 2,30 m, na spodnji pa 1,60 m. Prostor je postal vlažen in ob nalivih propušča mokroto, imamo karbidno razsvetljava. Notranjost je prenapolnjena in tudi ventilacija ni zadostna. V istem prostoru se nahaja kuhinja, skladišče življenjskih in tehničnih potrebščin, pogradi za spanje, stavnica, stroj in

³¹ Dopis v AT MNO.

³² Donov dopis Obl. komiteju KPS za Gor. od 4. VI. 1944 v AT MNO.

³³ Glej op. 28.

³⁴ Dopis v AT MNO.

³⁵ Glej op. 2.

OBLASTNI KOMITEJ KPS
za Gorenjsko

Sporočam vam, da tiskarski stroj lastne konstrukcije dobiva dokončno, z ozirom na prilike, dobro obliko. Predvidevam še nekaj dodatkov in sprememb, kar je običaj pri novih grañnjah. Sem maenja, da bodo tovarši, ki bodo na ta stroj tiskali, zadovoljni.

Edina ovira so ÷rke. V teh dneh nameravam izvršiti akcijo, ki pa bo zelo tvegana. Sicer pa verjamem, da je tovarš Bodin že postavil sorodno podjetje na željenem sektorju, kakor je obljubil. Tudi me zelo pomirja, če so se nepravilne razmere po tem daljšem času uredile.

Tovariša sekretarja prosim, da mi sporoči, če še vedno izraza željo, da skonstruiram nov stroj formata 62 x 43 cm. Najhitrejši naslov: OKK KPS Mèdvode, tov. Julija, za Dona.

Smrt fašizmu — svoboda narodu!

Oblik-UPS!

Stroj tiska lahke. Prične se bo za ÷rkami. Osobija nimam te nič ÷rka sama te in ta ano velika amara.

Sporočite kaj mislite.

Stroj teže docca 250-300kg. Je lep.

Dala zelo dobro - buljva kot oni tam v Juliji prabo 15.7. tada oni je za začetek - bil je prvi.

Mislím ÷ana nov stroj 62 x 43 cm za časopis. Kaj manjta o tem? Sem bil pazen?

Tak je formati ÷ljen

Dopis Eda Bregarja-Dona z dne 1. junija 1944, poslan Oblastnemu komiteju KPS za Gorenjsko, je bil kot prvi odtisnjen na Donovem tiskarskem stroju, ki ga je napravil za tiskarno »Trilof«

skratka vse, kar se rabi v podjetju. V takem prostoru se vse delo vrši z največjim naporom». ³⁶

Med gradnjo objekta za tiskarno v juniju, jim je nagajalo vreme tako, da dela na objektu niso napredovala, kakor so pričakovali. Obl. komite KPS za Gor. je hotel, da bi v novi tiskarni čimprej začeli tiskati, vendar do 18. VI. 1944 tiskarna še ni mogla ničesar sprejeti v delo, kakor sporoča Don v svojem pismu Obl. komiteju za Gor. ³⁷ V istem pismu prosi Don, naj mu sporoče ime nove tiskarne. 25. VI. 1944 je bil novi objekt postavljen, ³⁸ 3. VII. pa je tiskarna že obratovala.

V tiskarno sta prišla iz »Julije« stavca Ris in Simončič ter začela staviti Delavsko enotnost št. 4 z dne 20. VI. 1944, tako da je bil prvi izdelek tiskarne dotiskan 5. VII. 1944 v 2100 izvodih na 10 straneh (40). ³⁹

Ker na Donovo prošnjo Obl. komite KPS za Gor. ni poslal imena za tiskarno, sporoča Don v dopolnilu k svojemu pismu, ki ga je poslal 7. VII. 1944 POOF za Gor.: »Nova tiskarna nosi naslov »TRILOF«, to pomeni TRI L[eta] OF, kjer L[eta] črtam, torej »TriLOF«. Novo tiskarno posvečam triletnici Osvobodilne fronte«. Ko govori nadalje o težavah zaradi tiskarskega kadra, katerega mora »vleči iz sredine Kranja« ⁴⁰ ter prosi POOF za Gor. za moralno pomoč, opiše tudi nekatere tehnične zanimivosti o novem stroju. Takole pravi: »Maksimalno je stroj prenesel pri tisku letakov 1650 na uro. Več nismo mogli vsled utrujenosti zdržati.« ⁴¹ O tehničnih pogojih tiskarne govori tudi že prej omenjeno temeljno poročilo z dne 17. VIII. 1944, ko so na stroju že redno tiskali in kjer je napisano: »Tiskarski stroj je domačega izvora

Delavska ENOTNOST

PROLETARCI VSEM DEŽEL ZORUŽITE SE!

Leto 81.

IZDAJA POROČILNSKI ODBOR OF ZA GORENJSKO

Štev. 4

20. junija 1944

Cena 20 Rpl

Nekaj besed delavstvu!

Včasih, ko gledam v dahu nazaj na staro, tristo Jugoslavijo, mi pridejo pred oči vse krivice, ki smo jih morali dan za dnevom prenašati zlasti mi, ki smo spadali med zastrani delavski razred.

Nogoo let sem hodil v tovarno. Dolga leta sem morala dan za dnevom prenašati poleg strahujočega ropotnja strojev še surovi glas prijanjaja. Dnevno sem morala podirati poleg zastripajočega gramla še povzete in krivice, s katerimi pospejuje likidacijo varčevalni.

V dolgih vrstah smo stali pred stroji in jim stregli. Hladi je bilo treba, ni bilo časa za oditi — vedno so nas priganjali, vse bolj in bolj. Za borbe dimarke si prodajali svojo moč, svoje zdravje, svoje živce. Za delavca ni bilo razvedritja, ni bilo zdravstvenih stanovanj, ne držanja in ne obketa. To je za gospoda. Delavca tega ni treba!

Govorili so nam o socialisti in pravilni delavski zakonodaji. Seveda! Pravica je le srečni izid, beseda v slovarju. V resnici je ni bilo za nas. Metali so nam pesek v oči. Bilo se je besede, bilo je mnogo pisano o zaščiti delavstva, toda vse je ostalo le pri besedah in na papirju. Pri naših zaževah po izločanju plač je peš pendrek, povzeli so nas a komunisti ter nam po možnosti vzele še tiste avobojnice, katere smo silili do izkraj.

Da, krivice so se vrstile stokrat dan. »Sura« mati» Jugoslavija je res skrbela za svoje delavce. Dobro nam je poskrbelo z vsem slabim. Včasih so nam dali poton sila in časopisov ali celo filma pokazali v svet, kjer živi vlada, ki nas »mudri« vodi; pokazali v svet, kjer živijo naši »dobri« voditelji. Občudovali smo sija, veselili smo se ob hinavškem naznanju visokih osebnosti, navdušeni smo vzklikali našim voditeljem — a niti na misel nam ni prišlo, da je vse to razkrije sad naših žuljev, da nam vračajo le drobnice od teča, kar jim dajemo mi. Dobro so nas znali prespiti. Pa je tudi črna prišla centrat konec. Sporazumi, leta 1941, je vlada lepo pobegnila v London z milijoni državnega denarja, narod pa naj bi se prebujal skozi okupatorjev teror, kakor bo vedel in znal. V takšnem političnem in gospodarskem kaosujekomunistična partija zbrala okrog sebe vse zdrave sile vseh jugoslavanskih narodov in dela pobudo za borbeno edinstvo vseh

zavestnih, svobodoljubnih sil, ki naj nas osvobodijo izpod okupatorjevega jarma in prinesejo z avobojnicami divjo tajo izpolnilcev socialističnih, demokratičnih in slovenskih zažev delovnega ljudstva. Nad tri leta nas naš je vodil v boju proti okupatorju, vodi nas do končne zmage, do vzajemca v novi demokratični Jugoslaviji. Zato je dolžnost nas vseh, da soobčujemo in pomagamo v tej borbi ter a tem pospešimo uresničanje našega programa.

Delavci in delavke! Masovno se združite v organizaciji DE po vseh tovarnah. Strijete skupaj! dajte in priprave v vrste naše NOV, ostali pa vršite vsakršne obketa. Pri vsakem izkupu mislite na nas, lahko ooste čimprej učitelj našega svojega stroja in na kakšne načine boste najbolj pripomogli naši Narodno-osvobodilni borbi.

Sramotno bi bilo za vsakega Slovenca, da ni moral priznati: »Jaz pa nisem prav nič pripomočil k usitvarni nove domovine, le čezni sem, kaj bodo drugi zame napravili pot v borbo bodoljubov«. Zda se ne borimo za posamezne institutke in ne za izkoričevalno vladno. Ne! Zda se borimo zame, za vse politične Slovence in Jugoslovane. Zato vsi in z vsemi silami v borbo proti fašizmu za nov pravičnej red, vsako najmanjše udeleževanje z okupatorjem pomeni podajanje trpljenja in večanje žrtve. Kaj človeku da je zdrava pamet, da je edino naše NOV tista, ki se bori za pravično stvar. Vse ostale organizacije domačih izdajavcev pa so le krivice, pod katero ti narodni izkrevi skrivajo svoje udeleževanje z okupatorjem in vrjijo najpogostje zločine naš lastnih brati.

Zato je dolžnost vsakega zavrednega tovarniškega delavca, da sam odide v partizane in se tem skupaj z ostalimi tovarniški borci za strjevanje bodoljubnosti slovenskega naroda in vsega delovnega ljudstva.

Ne čakajte, da bi vas morale partizanske odline hoditi iskati na domove, da bi s tem zapravljale z nepotrebnimi pobodi tako dragoceni čas, ko stojijo pred njimi odločitvene aniože. Zda mora biti z steherenno jasno, kje je njegovo mesto in kaj je njegova dolžnost v tem odločitvenih častih!

Rezka, delavca,
članica Domačega odbora SPZZ, Škofja Loka

Od strani IOOF je razpisano vsenarodno tekmovanje. Pri tem tekmovanju se v organizaciji OF udeležujejo vsa Gorenjska.

Prvi obsežnejši tisk tiskarne »Trilof« je bila 4. številka »Delavske enotnosti«

³⁶ Temeljno poročilo grafike »Trilof« od 17. VIII. 1944 v AT MNO.

³⁷ Donovo pismo Obl. komiteju KPS za Gor. od 18. VI. 1944 v AT MNO.

³⁸ Glej op. 21.

³⁹ Primerek v knjižnici MNO inv. št. P/39 a.

⁴⁰ Glej op. 2 ter dopolnilo k pismu v op. 28.

⁴¹ Glej op. 28.

in sicer izdelek tov. Dona, stroj je kvartnega formata (din 210 × 320 mm). Pri stroju so naenkrat zaposleni trije tovariši, eden kot vlagatelj, drugi poganjač, tretji pa skrbi za mazalno napravo. Gonjenje stroja je dokaj naporno, vsak posameznik izdrži največ do 400 odtisov. Največja hitrost bi bila pri srednji kvaliteti papirja 500 komadov na 30 minut. Teža stroja je cca 250 kg, najtežji del tehta cca 100 kg...⁴²

Ker je bila nova tiskarna po svoji zmogljivosti precej večja od tiskarne »Julije« in ker je Don že delal na novem stroju, ki naj bi bil za tiskanje časopisov, je bil imenovan za vodjo tiskarne »Trilof« Boštjančič, ki je bil tako odgovoren za obe obstoječi tiskarni.⁴³ Sredi julija je prišel Boštjančič iz »Julije« v tiskarno »Trilof« in to tiskarno tudi dejansko prevzel, kar dokazuje Donovo pismo Matiji z dne 18. VII. 1944, kjer piše: »Druga tiskarna je torej predana tov. Bošu... Tov. Bošu sem predlagal, naj pride sam v to okolico, da bo tako izraba velikega in dobrega stroja popolnejša. S tem se bo stanje znatno spremenilo.«⁴⁴

V mesecu juliju je nova tiskarna poleg omenjene Delavske enotnosti izdelala še letak z naslovom *Delavci! Delavke!*, v slovenščini, francoščini, nemščini in italijanščini, kjer poziva POOF za Gor. delavce vseh narodnosti, da zapustijo okupatorjeve tovarne ter se pridružijo partizanom in OF. Letak so izdelali v 2000 izvodih na 2 straneh 4°, nadalje letak *Vsem, ki še čakajo* (izdelan 14. VII. 1944 v 4000 izvodih na 2 straneh 4°), letak *Mater, žene in otroci domobrancev!* (izdelan 22. VII. 1944 v 10.000 izvodih na 2 straneh, 8°), nemški letak *Attentat im Führerhauptquartier!* (izdelan 29. VII. 1944 v 6000 izvodih, 2 strani, 8°).⁴⁵

V mesecu juliju se je osebje v tiskarni povečalo, tako da je bilo 17. VIII. 1944 v tej tiskarni naslednje osebe: Stanko Hain-Ris črkostavec, Fister Janez-Nace tiskarski strojnik, Evgen Sešek je vodil administracijo, Franc Turk-Milan je bil intendant tiskarne, Miloš Jocič-Rado je bil gonilec stroja, Janez Kulnik kurir, Žane Klemenčič gonilec stroja in Filip Lavriša-Savc, ki je opravljal posle odpremljevalca natisnjenih izdelkov (ekspedit)^{45a}.

Meseca avgusta je tiskarna izdelala naslednje: 1. VIII. 1944 letak *Sporazum Tito-Šubašić* (6000 izvodov, 2 strani, 8°), 4. VIII. letak *Domobranske družine* (4000 izvodov, 2 strani, 8°), 5. VIII. letak *Mladina je prisegla maršalu Titu* (5000 izvodov, 2 strani, 16°), 16. VIII. letak *Slovenci* (6252 izvodov, 2 strani, 8°) in letak *Naša vojska je rešila Belo krajino* (6000 izvodov, 2 strani, 8°), 22. VIII. letak *Slovenskim delavcem v okupatorjevih tovarnah, rudnikih, železnicah* (6252 izvodov, 2 strani, 4°), 26. VIII. letak *Vsi v vrste Titove NOV* (6000 izvodov, 2 strani, 4°).⁴⁶

Ker je v mesecu avgustu pričela tiskati tudi nova tiskarna »Donas«, ki so jo postavili v neposredni bližini tiskarne »Trilof« v Ločniški dolini, padla pa je tiskarna »Julija« v Poljanski dolini, sta bili obe tiskarni v Ločniški

⁴² Glej op. 36.

⁴³ Donov dopis Obl. komiteju KPS za Gor. od 23. VI. 1944 in dopis Agit. prop. komisije pri POOF za Gor. št.114/44 Du od 18. VI. 1944 — Bošu, v AT MNO.

⁴⁴ Dopis v AT MNO.

⁴⁵ Podatki iz arhivskih primerkov tiskarne v AT MNO in glej op. 21.

^{45a} Podatki iz temeljnega poročila grafike »Trilof« — glej op. 36.

⁴⁶ Podatki iz arhivskih primerkov tiskarne in rednega poročila grafike »Trilof« od 22. IX. 1944 v AT MNO.

~~Dona~~ 7. III. 44
Dopisnilo. PO OF za Gorenjsko.
Nava tiskarna nosi naslov
"TRILOF", to pomeni
TRI leta OF, kjer L(eta) črtam
torej "TriLOF".
Nava tiskarna posvečam tri-letnici
Osobodilne fronte.
Predaja tiskarne tov. Bosu je bila
pismena že izvedena - dejanska če so
v naboj dach matov. Bos obično -
vse kamo storili za uspeha.
Potem naprej, na delo nava tiskarne

Napaka, ki so bila napravljena, hočem
popraviti 3-4 krat.
To bom tudi izvedel, če bo sliča.
Glavna osira bodo ljudja, katere
maram vlaci iz sredine Kranja.
Prosimo za vaša morda pomoč.
S mrt fašizmu - svoboda nikadu!
Maksimalno je stroj prenesal
pri tisku letakov 1650 na
ura. Več ni smo mogli vsled
utrujenosti vzdržati.
Stroj ho prenesal vsa napore da osvoboditoe.
Je pretačunan in vsemu odgovarja!

Obe strani dopisa Eda Bregarja-Dona, v katerem sporoča Pokrajinskemu odboru
Osvobodilne fronte za Gorenjsko ime novoustanovljene tiskarne »Trilof«

dolini preveč oddaljeni od Davče v Selški dolini, kjer je bil sedež vodstva osvobodilnega gibanja na Gorenjskem in PT KPS za Gor. Zato je vodstvo osvobodilnega gibanja na Gorenjskem odločilo, da preselijo tiskarno »Trilof« iz Ločniške doline v Davčo. Tudi prostor, kjer sta bili obe tiskarni, ni bil primeren in dovolj varen, še posebno zato ne, ker se je na tako ozkem prostoru

zbralo veliko ljudi, ki so prišli po padcu »Julije« v Ločniško dolino ter bili porazdeljeni med obe tiskarni.⁴⁷

Tiskarna »Trilof« je v prvih dneh septembra na starem mestu natisnila še 4. IX. 1944 časopis »Naša žena« letnik II. julij 1944 v 2800 izvodih na 14 straneh, 4°. Stavek za to številko je postavil že Boš, natisnil pa jo je strojnik tiskarne Nace.⁴⁸ Ta številka ima na prvi strani odtisnjen tudi linorez slovenskih blagovestnikov Cirila in Metoda, ki ga je verjetno izrezal Boštjančič, po Miheličevem linorezu, objavljenem v centralni izdaji »Slovenskega poročevalca« 1944, št. 17. 6. IX. je tiskarna natisnila letak *Zadnji poziv*, s katerim poziva maršal Tito kot predsednik NKOJ in Vrhovni komandant NOV in POJ vse pripadnike kvizlinških formacij, naj prenehajo z bojem proti NOV. Letak je bil natisnjen v 14.800 izvodih, na 2 straneh, 8°. Kot poslednji izdelek na starem prostoru, je natisnila tiskarna »Trilof« 8. IX. letak z naslovom *Deutsche Soldaten, Offiziere!*, v katerem je ponatisnjen proglas, ki ga je 8. VIII. 1944 naslovil generalfeldmaršal von Paulus na nemške vojake. Letak so natisnili v 4262 izvodih na 2 straneh, 8°.⁴⁹ S tem letakom je tiskarna zaključila svoje delo v Ločniški dolini.

V dveh mesecih je torej tiskarna »Trilof« v Ločniški dolini natisnila 88.466 izvodov raznih tiskov, ki so obsegali najmanj 2 in največ 14 strani, kar znaša skupaj 221.332 odtisov. Lahko torej trdimo, da je ta tiskarna opravila v tem kratkem času pomembno delo in da je bil konstruktor stroja Don upravičeno ponosen na svoj izdelek.

Da bi se čimprej izvedla preselitev tiskarne »Trilof« na novo mesto in zaradi reorganizacije tiskarne »Donas«, ki naj bi razširila svoj obrat s tem, da zasede prostore »Trilofa«, je prišel v Ločniško dolino vodja PT KPS za Gor. Adolf Arigler-Bodin. V svojem pismu, ki ga je pisal 9. IX. 1944 Obl. komiteju KPS za Gor., podaja načrt za preselitev tiskarne »Trilof« v Davčo in prosi, da bi Obl. komite nudil za preselitev tiskarne svojo pomoč s tem, da bi poslal 14 nosačev za prenos tiskarskega gradiva (črke in drugo) ter za manjše dele stroja ter vsaj 10 oboroženih mož za zaščito. V pismu sporoča, da so v »Trilofu« pričeli s pripravami za selitev tiskarne.

Prostor, kamor naj bi preselili tiskarno »Trilof«, je medtem pripravila posebna gradbena ekipa PT KPS za Gor. Že 14. IX. sporoča Bodin Obl. komiteju KPS za Gor., da je prostor v glavnem gotov in da je preselitev treba čimprej izvršiti.⁵⁰ Selitev pa se v naslednjih dneh ni mogla izvesti, ker so Nemci prav tisti čas izvedli večjo hajko na teritoriju, kjer sta bili obe tiskarni. Tiskarji so se morali umakniti iz obeh tiskarn za dva dni. Okupator ni odkril tiskarn in zato niso utrpele nobene škode. V »Trilofu« je bil stroj tedaj že razstavljen in pripravljen za prenos, prav tako pa je bilo pripravljeno za prenos vse drugo tiskarsko gradivo.⁵¹ Obl. komite KPS za Gor. sporoča 19. IX. 1944 Bodinu, da »doslej ni bilo mogoče izvesti preselitve »Trilofa« zaradi stalnih hajk. Po 22. t. m. ti stavljamo na razpolago 10 tovarišev s tremi mitraljezi in enega konja, da s pomočjo tvojih kurirjev izvedeš selitev«. ⁵² Že 22. IX. pa sporoča Obl. komite KPS za Gor. tov. Bodinu, da so »napotili do »Matevža«

⁴⁷ Bodinovo pismo Obl. komiteju KPS za Gor. od 9. IX. 1944 v AT MNO.

⁴⁸ Podatki na izvodu v knjižnici MNO inv. št. P/206 e.

⁴⁹ Podatki iz arhivskih primerkov tiskarne »Trilof« v AT MNO.

⁵⁰ Dopis PT KPS za Gor. št. 1919/44 od 14. IX. 1944 Obl. komiteju KPS za Gor. v AT MNO.

⁵¹ Poročilo tiskarne »Trilof« od 22. IX. 1944 v AT MNO.

⁵² Dopis Obl. komiteja KPS za Gor. št. 1159/44 od 19. IX. 1944 v AT MNO.

10 tovarišev s komandirjem Dušanom, ki bo preselitev »Trilofa« vodil. Za zaščito pošiljamo tri mitraljeze.⁵³

Vodja tiskarne Boš je z nekaterimi drugimi člani tiskarne odšel že prej v Davčo in prišel tja 22. IX. 1944.⁵⁴

Transportna četa z zaščito je prišla verjetno 23. IX. v Ločniško dolino in prevzela prenosljive dele stroja z drugim gradivom ter naslednji dan krenila na pot s še nekaterimi preostalimi člani tiskarne, med katerimi je bil tudi strojnik Jože Pogačnik-Polde. Ko je transportna četa prišla v Poljansko dolino in hotela prekoračiti cesto pod Sv. Volbenkom (med Poljanami in Logom), so jo 24. IX. 1944⁵⁵ napadli Nemci, ki so tedaj z močno motorizirano kolono prodirali po Poljanski dolini. Transportna četa in zaščita sta kljub sovražni premoči vzdržali borbo na istem položaju celih 35 minut. Nemcem je padlo v roke nekaj delov stroja in domala ves črkovni material. Ob napadu je od 24 tovarišev, kolikor je štel transport, padlo 7 tovarišev od zaščite in en član tiskarne strojnik Jože Pogačnik-Polde. Drugi so se rešili in prispeli 25. IX. 1944 s preostalim materialom v Davčo.⁵⁶

Prevoz težjega dela stroja je organiziral Don. 22. IX. je pisal Obl. komiteju KPS za Gor. naslednje: »Dana nam je možnost, da se izvrši prevoz stroja iz »Trilofa« do željenega mesta s prevoznim sredstvom.

Potrebno je torej, da se mi nujno javi, kam naj se prepelje, če je teren čist in do katerega mesta se lahko pripelje z velikim in težkim vozom... Stremi naj se za tem, da se ne bo peljalo po dolini preveč daleč in da boste od tam uredili prevoz naprej sami... Po šifri »Julijana« mi sporočite priimek onega, kamor se pelje, voznika vem sam... Se pa zelo mudi. Vsak trenutek je dragocen...«⁵⁷

Katerega dne je bil stroj prepeljan, iz ohranjenih pisanih virov ni mogoče ugotoviti. Iz zapisnika II. rednega sestanka partijske celice članov PT KPS za Gor. z dne 26. IX. 1944 vzemo le to, da so »glavni deli stroja, ki so se prepeljali legalno v bližino (Pokrajinske tehnike — op. pisca), prispeli srečno na mesto« vsaj že tega dne.⁵⁸

Zaradi izgube lahkih delov stroja in zaradi nepopolnosti garnitur črkovnega gradiva je bilo nadaljnje delo v novem prostoru v Davči, kamor se je tiskarna preselila, za daljšo dobo onemogočeno. Prostor za tiskarno so izbrali v Davči v grapi onstran Pogrivarjeve domačije⁵⁹ med sotočjem dveh studencev. Zemljišče, na katerem sta stala objekta za tiskarno, je bilo precej strmo (ca. 40°), na obojnem pobočju hriba. Zemlja, sestavljena iz plasti skrilavca in ilovice, je bila kljub svoji strmini stalno vlažna in zamočvirjena. Južni del izkopa za bunker je bil do 3 m visoko izkopan.

Na tem prostoru so zgradili dva objekta štirje tovariši iz gradbene ekipe Pokr. tehnike, ki so začeli z delom 4. IX. 1944 in oba objekta za silo dogradili do 15. IX. 1944. Zgradili so prvo barako za stavnico, strojnico in ekspeditni prostor, drugo pa za kuhinjo in spalnico. Stavnica, strojnica in ekspeditni prostor so bili v leseni stavbi, ki je bila dolga 6 m, široka 3.75 m, visoka pa od

⁵³ Dopis Obl. komiteja KPS za Gor. 1161/44 od 22. IX. v AT MNO.

⁵⁴ Temeljno poročilo grafike »Trilof« od 2. XI. 1944 v AT MNO.

⁵⁵ Glej op. 21 in primerjaj P. Mrak »Dogodki med NOV v šolskem okolju Gabrč (Loški razgledi III. 1956, str. 68).

⁵⁶ Glej op. 54.

⁵⁷ Donovo pismo Obl. komiteju KPS za Gor. od 22. IX. 1944 v AT MNO.

⁵⁸ Zapisnik v AT MNO.

⁵⁹ Primerjaj op. 2.

1.80 m do 3 m. Kvadratura je znašala 22.50 m². Prostor je bil razdeljen v dva dela in sicer večji (13.25 m²), ki je služil za stavnico in strojniški oddelek, medtem ko je bil manjši prostor 9,25 m² namenjen za odpremo izdelanih tiskovin. V stavnici so bila tri okna (velikosti 60 × 60 cm), eno je bilo v steni nad tiskarskim strojem, drugi dve pa v strehi nad stavnico in sta dajali podnevi za delo dovolj svetlobe. Streha je bila iz lesa in prevlečena s strešno lepenko. Isto število oken, enake velikosti je imel prostor za ekspedit. V nočnih urah so uporabljali za razsvetljavo karbidovke. Za ogrevanje obeh prostorov je bila nameščena mala pečica na oglje, da bi dim ne izdajal objektov. Baraka, kjer sta bili nameščeni kuhinja in spalnica, je bila velika 4 × 3 m in visoka 2 m. Tudi ta prostor je bil razdeljen na dva dela, katerih eden je služil z vzdanim ognjiščem za kuhinjo, drugi pa je imel na obeh straneh tovrstne pograde za ležišča, na katerih je lahko spalo 12—18 oseb.⁶⁰

Ker v »Trilofu«, zaradi izgube delov tiskarskega stroja, niso mogli pričeti s tiskanjem, so že 29. IX. 1944 na partijskem sestanku PT KPS za Gor. sklenili, da bodo zato zvečali zmogljivost tiskarne »Donas«. Sklenili so, da se zato vrne v Ločniško dolino tovariš Boš, ki je res odšel takoj nazaj in se že vsaj 4. X. 1944 javil v »Donasu«, kar dokazuje Donovo sporočilo Obl. komiteju KPS za Gor., kjer piše: »Tovariš Boš je tu in se sedaj tiska Slov. poročevalec.«⁶¹ Na tem sestanku je bilo tudi sklenjeno, da pride Don v »Trilof«, da bi naredil potrebne načrte za izgubljene dele stroja, pri delu pa naj bi mu pomagala tovariša Lado Košiček-Miro in Janez Bokal-Slavko. Ker pa je bil Don, zaradi graditve novega prostora za tiskarno »Donas«, zadržan in ni mogel priti, sta izdelala Miro in Slavko izgubljene dele v legalnih delavnicah v Kropi, nekaj delov pa so izdelali strokovnjaki v Železnikih. Kljub temu pa se je izdelava izgubljenih delov precej zavlekla.

Da bi nadomestili izgubljene črke, so se obrnili za pomoč na Pokrajinsko tehniko za Primorsko, ki jim je poslala nekaj potrebnih črk, nekaj pa so jih našli že preje na mestu, kjer so bili ob selitvi napadeni.⁶² S tem na novo pridobljenim črkovnim gradivom je imela tiskarna naslednje: tri male omarice črk garmond (svetle italijanske), kjer je bilo premalo črk j, k, č, š, ž, eno malo omarico garmond (latinske svetle), pol omarice garmond polkrepke (latinske), četrt omarice petit latinske, svetle (brez velikih črk in ločil) in 5 vrst večjih črk za naslove. Linij niso imeli in prav tako malo drugega tiskarskega gradiva.⁶³

Popravila na stroju so se zavlekla vse do srede oktobra. Na organizacijskem sestanku PT KPS za Gor. z dne 19. X. 1944 so ugotovili »da bo »Trilof« v najboljšem slučaju stekel čez dva dni«⁶⁴. Kakor so predvidevali na tem sestanku v Pokr. tehniki, je stroj v »Trilofu« res začel s poskusnimi tiski že 22. X. 1944, ko so natisnili 1100 izvodov formularja *S p r e m n o p i s m o* (16⁰) za lastno porabo tiskarne. Ta obrazec so namreč uporabljali v tiskarni za razpošiljanje natisnjene literature. Dne 24. X. 1944 piše Bodin iz PT KPS za Gor. Obl. komiteju KPS za Gor. naslednje: »»Trilof« je pričel včeraj tiskati. Sedaj gre delo še počasi, ker stroj še ne teče prav gladko. Mislim, da bo stvar kmalu

⁶⁰ Glej op. 54.

⁶¹ Akt v AT MNO.

⁶² Zapisnik III. rednega sestanka partijske celice PT KPS za Gor. od 7. X. 1944 v AT MNO in glej op. 21.

⁶³ Glej op. 21.

⁶⁴ Zapisnik organizacijskega sestanka PT KPS za Gor. od 19. X. 1944 v AT MNO.

v redu stekla⁶⁵. Tega dne so natisnili na popravljenem stroju v tiskarni letak z naslovom Sam, čisto sam v 8308 izvodih na 2 straneh, formata 10 × 20 cm. Pri tem delu je bil navzoč že tudi Boš, ki se je že 16. X. 1944 vrnil iz »Donasa«⁶⁶.

Na novem prostoru je tiskarna začela voditi že od prvega dne dalje, ko je začela zopet tiskati, posebno knjigo naročil⁶⁷. Iz omenjene knjige se vidi, da je tiskarna konec oktobra natisnila še naslednje; letak Deutsche Soldaten (izdelan 25. X. 1944 v 6341 izvodih, na 2 straneh, form. 10 × 20 cm), letak Beograd je osvobojen (natisnjen 26. X. 1944 v 10.400 izvodih, na 2 straneh, 16°), letak NOV nam prinaša svobodo (izdelan 27. X. 1944 v 10.354 izvodih, na 2 straneh, 16°), 28. X. so natisnili dvobarvni lepak z naslovom Titova armada na pohodu v svobodo, v 3600 izvodih, na 2 straneh, 4°, ki je ilustriran z linorezom Janeza Vidica. 1. XI. 1944 so natisnili formular Propustnica za potovanje po relejnih linijah, v dvobarvnem tisku z linorezom v 5054 izvodih, form. 21 × 7,5 cm. Dne 2. XI. so na tem mestu natisnili še letak NOV osvobaja Dalmacijo v 8764 izvodih, na 1 strani, 16° in na posebnem listu linorez Janeza Vidica kot prilogo k Pionirju v 1730 izvodih, 8°.

Da bi bili izdelki obeh tiskarn tako »Trilofa« kot »Donasa« čim lepši in čim zanimivejši, so v Pokrajinski tehniki organizirali risalnico, kjer so bili zaposleni dobri risarji in arhitekt. Na organizacijskem sestanku PT KPS za Gor. dne 19. X. 1944 so sklenili, da se ta risalnica imenuje »grafični atelje« ter je bil podrejen grafičnemu oddelku PT KPS za Gor.^{67a}. Vodil ga je Hinko Ciglič-Crni, v njem pa so bili še Bančič Matija kot izdelovalec štipiljk, slikar Janez Vidic in inž. arh. Marjan Šorli-Viher. V ateljeju so izdelovali osnutke in risbe in rezali linoreze, ki so služili za ilustracije tiskov obeh tiskarn.

V noči od 2. na 3. XI. 1944 pa je tiskarno »Trilof« prizadela nova nezgoda, ki je zavrila njeno delo za štiri dni. Zaradi hudega deževja, se je ponoči sprožil zemeljski plaz na barako stavnice in strojnice in jo porušil. Takole poročajo v svojem izrednem poročilu z dne 5. XI. 1944 iz »Trilofa« Pokr. tehniki: »Dne 2. novembra t.l. je zemeljski plaz razrušil in zasul spodnji objekt grafike »Trilof« ...

Okrog pol desete ure zvečer (v teku dneva so bili izredno močni nalivi) se je masa zemlje, ležeča v strmini nad bunkerjem, začela s precejšnjo hitrostjo pomikati navzdol.

Šibko ogrodje stavbe se je začelo lomiti. S silnim hruščem je med lomljenjem in pokanjem lesa zemeljska masa (do 25 m³) z dvema rastočima smrekama precejšnje debeline, zasula skoro polovico stavbe.

Ogrodje bunkerja je bilo popolnoma uničeno. Delno uporabna je ostala samo streha in nekaj ostenja.

Gmota razmehčane zemlje je povsem zasula cca 100 kg časopisnega papirja (format 100 × 70 cm) in stroj za rezanje papirja, medtem ko je bil tiskarski stroj le delno zasut. Ostal je nepoškodovan. Pod zasutinami zemlje je ostala precejšnja količina orodja, razni ključi, deli mazalne naprave, škatla rdeče barve in drugo (linorez za letak Titova armada na pohodu v svobodo in priloga k Pionirju). Tiskarski stroj, celotni nepoškodovani črkovni material, pisalni

⁶⁵ Dopis PT KPS za Gor. št. 2876/44 od 24. X. 1944 v AT MNO.

⁶⁶ Glej op. 54.

⁶⁷ V AT MNO.

^{67a} Glej op. 64.

stroj, arhivo, cca 150 kg papirja in ostalo smo rešili in naslednji dan spravili na zavarovan, suh prostor.

Danes dopoldne pa sta tovariša Žane in Nace rešila izpod ruševin nepoškodovan stroj za rezanje papirja.

Ker je stavba povsem razrušena, je treba takoj izvršiti selitev na drugo določeno mesto.⁶⁸

Sreča v nesreči je bila, da se tedaj v tem objektu ni nahajal nihče od osebja tiskarne, ker so bili tedaj zbrani pri večerji v drugi baraki, ki je zemeljski plaz ni prizadel⁶⁹.

Tako so bili tiskarji »Trilofa« po 41 dneh razmeroma »udobnega« bivanja zopet brez strehe. Seliti so se morali v stare opuščene barake pod kmetom Španom, ki jih je dala na razpolago Pokr. tehnika.

Na novem mestu so bili zgrajeni že prej trije objekti, ki jih je uporabljala nekaj časa Pokr. tehnika, že prej pa še neka druga ciklostilna tehnika⁷⁰. V prvem, ki je bil dolg 4 m, širok 2,30 m in visok 2,50 m je bil v sestavu tega objekta še manjši prostor (velikosti 1,90 × 1,10 m in visok 1,90 m). V tem objektu so namestili stavnico, strojnico in stroj za rezanje papirja. V drugem objektu (izmere 3,50 × 2 m, višina 2,30 m) so odpremljali izdelane tiske in pripravljali ter šteli papir za posamezne naklade. V teh dveh objektih so bila razdeljena tudi ležišča. Za kuhinjo jim je služil tretji objekt (izmere 2 × 2 m), kjer je bila nameščena kuhinja z vzdanim štedilnikom⁷¹. Prostori na novem mestu niso bili primerni za tiskarno, kar ugotavljajo na celičnih in rednih sestankih članov tiskarne⁷². V zapisniku V. rednega sestanka, ki je bil dne 8. XI. 1944 v »Trilofu«, beremo naslednje: »Preselitev na ta kraj se je izvršila predvsem in samo za to, da bo podjetje brez dolgega zastoja moglo obratovati dalje, kar bi bilo onemogočeno, če bi pričeli takoj z gradnjo novega prostora. Oba bivša prostora bo treba razdreti in material znositi na dovozno pot, od koder se bo potem transportiral na novo mesto. Misel na nov prostor je nujna, kajti sedanji bivak ni dovolj konspirativen in dovolj prostoren. Treba pa je dosedanji bivak urediti tako, kot da bi bilo bivanje v njem trajno in ne samo začasno. Zgornji prostor, kakor tudi kuhinjo je potrebno prelepiti ali obiti z dvojno, na bolj izpostavljenih stenah pa s trojno plastjo ovojnega papirja.«⁷³ Tak je bil torej sklep tega sestanka in ta sklep so vsi člani tiskarne izvajali, saj so že v naslednjih dneh znatno izboljšali prostore. Na naslednjem organizacijskem sestanku dne 12. XI. 1944 pa ugotovijo še, da je nujno potrebno bivake zamaskirati »kajti možno jih je opaziti z druge strani hriba in tudi od zgoraj«. Še posebno skrb so posvetili zatemnitvi prostorov v nočnih urah. Glede dohodov v tiskarno je bilo sklenjeno, da se »spričo zapadlega snega ukinejo vse poti, ki so bile do sedaj v rabi in se bo hodilo samo po vodi tako navzgor kakor navzdol.«⁷⁴

Na novem mestu je pričela tiskarna zopet redno tiskati že 6. XI. 1944. Tega dne je natisnila ovitek za oktobrsko številko Gorenjskega pionirja v 1770 izvodih (8⁰) z linorezom, za katerega je napravil osnutek

⁶⁸ Izredno poročilo grafike »Trilof« od 5. XI. 1944 v AT MNO.

⁶⁹ Glej op. 2.

⁷⁰ Adolf Arigler-Bodin, ustni vir.

⁷¹ Redno poročilo grafike »Trilof« od 13. XI. 1944 v AT MNO.

⁷² Zapisnik II. rednega celičnega sestanka od 7. XI. 1944 in zapisnik V. rednega sestanka grafike »Trilof« od 8. XI. 1944 v AT MNO in glej op. 71.

⁷³ Zapisnik V. rednega sestanka grafike »Trilof« od 8. XI. 1944 v AT MNO.

⁷⁴ Zapisnik I. rednega organizacijskega sestanka grafike »Trilof« od 12. XI. 1944 v AT MNO.

arhitekt Marjan Šorli in so ga izdelali v grafičnem ateljeju. Naslednjega dne so natisnili za Komando Gorenjskega vojnega področja formular *Poziv* (4012 izvodov, 2 strani, 8°), namenjen vojnim obveznikom, 8. XI. 1944 pa *Izkaznico* (2006 izvodov, 16°), namenjeno političnim delavcem na terenu. 12. XI. so natisnili v tiskarni ovitek za brošuro *M. Djilasa Pri Rdeči Armadi* (2623 izvodov, 8°), za katero so napravili osnutek in izrezali linorez v grafičnem ateljeju PT KPS za Gor. Dne 15. XI. 1944 so natisnili *abecedo* (velike črke), ki je bila menda namenjena za partizanske šole na Gorenjskem. *Abecedo* so izrezali v linolej v grafičnem ateljeju, tiskarna »Trolof« pa jo je odtisnila v 5080 izvodih, 4°. V naslednjih dneh je tiskarna v glavnem tiskala najrazličnejše obrazce. Tako je dne 17. XI. natisnila formular *Spremno pismo* za nabavni, ciklostilni in kolportažni oddelek PT KPS za Gor. v skupni nakladi 6000 izvodov (16°), 19. XI. formular *Ekspeditna pola* za tiskarne in tehnike na Gorenjskem (2000 izvodov, 4°), 20. in 21. XI. pa formular *Spremno pismo* za gorenjske ciklostilne tehnike »Benko«, »Darja«, »Drava«, »Greiben«, »Grintavec«, »Jošt«, »Skala«, »Špik« in »Zlatorog« v skupni nakladi 17.000 izvodov (16°). 23. XI. so izdelali v »Trilofu« formular *Propustnica* za komando IV. relednega sektorja v 668 izvodih (16°) z linorezom v rdečkasti barvi, 24. XI. pa zopet formular *Propustnica* v dveh serijah (E in D) prav tako z linorezom v rdečkasti barvi v 2762 izvodih, formata 21 × 7,5 cm). 29. XI. pa so natisnili v tiskarni Prešernovo »Zdravljico« v 2069 izvodih na 3 straneh, (8°) z linorezom Janeza Vidica.⁷⁵

V mesecu novembru se je osebje tiskarne povečalo še za tri člane in sicer je prišel v tiskarno 1. XI. za kurirja Pavle Čemažar-Stane, France Biček (Španov), ki je pomagal pri poganjanju tiskarskega stroja in drugih delih v tiskarni in pa Minka Mrak, ki je bila zaposlena s pranjem in krpanjem perila. Objektu, ki je služil za ekspedit, so prigradili manjši prostor (velikost 1,70 × 1,50 m in višine 1,70 m), namenjen predvsem za vskladiščenje papirja. S tem in z nekaterimi drugimi adaptacijami prostorov so pridobili tudi potrebni prostor za obednico.⁷⁶

Kljub resnemu delu in strogi konspiraciji pa je bilo notranje življenje v tiskarni precej razgibano, saj so poleg partijskih in organizacijskih sestankov, kjer so razpravljali vedno tudi o izboljšavi prostorov in izdelkov, imeli še tako imegovane »kulturne sestanke«,⁷⁷ na katerih so razpravljali o raznih aktualnih vprašanjih, brali ali recitirali razne pesmi in sestavke. Pričeli so tudi izdajati svoje glasilo, imenovano »*Náš krog*«, katerega prva številka je izšla verjetno novembra, druga pa decembra 1944 in obsega 30 strani.⁷⁸ List je oktav formata, razmnožen na pisalnem stroju, ovitek pa na ciklostilu. V glasilo so pisali člani tiskarne razne spominske sestavke in pesmi ter sestavke humoriistične in satirične vsebine. Imeli so tudi svoj stenski časopis.

Za materialno preskrbo (hrano, obutev in obleko) v tiskarni je skrbel intendant (Janez Kulnik), ki je nabavljal hrano po Gospodarski komisiji Poljane, za večje nabave drugih potrebščin pa so se obračali na Okrožno gospodarsko komisijo Škofja Loka, ki sta jih zadovoljivo oskrbovali z vsem potrebnim.⁷⁹ S tehničnim gradivom jih je preskrboval nabavni oddelek PT KPS

⁷⁵ Podatki iz knjige naročil, rednih poročil grafike »Trilof« od 13. XI., 23. XI. in 3. XII. 1944 ter arhivskih primerkov v AT MNO.

⁷⁶ Podatki iz rednega poročila grafike »Trilof« od 3. XII. 1944 v AT MNO.

⁷⁷ Glej op. 73.

⁷⁸ Primerek v knjižnici MNO, inv. št. P/114-I.

⁷⁹ Podatki iz rednih poročil grafike »Trilof« v AT MNO.

Naslovna stran glasila »Naš krog«, ki so ga pisali in izdajali v tiskarni »Trilof« ter je bil razmnožen na pisalnem stroju le v nekaj izvodih

dih na 1 strani (16°), letak Prazniki se bližajo v 2020 izvodih na 4 straneh (16°) z linorezom Janeza Vidica in letak Satanska igra z otroško krvjo v 6002 izvodih, na 2 straneh (8°). Najlepši in tehnično najzahtevnejši izdelek tiskarne »Trilof« pa je bibliofilska izdaja Prešernove »Zdravljice«, za katero je tiskarna prejela naročilo 8. XII. 1944, izdelali pa so jo v razdobju od 11.—21. XII. 1944, v katerem je tiskarna obratovala tudi v nočnih urah in so za to porabili 678 delovnih ur. »Zdravljica« je bila natisnjena v 1512 izvodih, od teh 1500 numeriranih. Obsega 19 strani (28.728 odtisov) v kvart formatu. Tekst je tiskan v rdeči in črni barvi, vinjete nad in pod posameznimi kiticami, ki jih je izdelal inž. arh. Marjan Šorli-Viher, so odtisnjene v zlati bronzi na tankem papirju, osem celostranskih linorezov pa je delo slikarja Janeza Vidica in so odtisnjene v črni barvi. Za vso naklado »Zdravljice« so porabili 160 kg raznega papirja. Natisnjeni so bili tudi posebni izvodi s posvetilom za maršala Jugoslavije Tita in podpredsednika NKOJ Edvarda Kardelja. Posvetilo, natisnjeno v zlati bronzi za maršala Tita, se glasi: »Na-

za Gor., ki je po svojih legalnih zvezah nabavljaj vse potrebne tehnične pripomočke za vse gorenjske ilegalne tiskarne in tehnike.

V mesecu decembru so v tiskarni natisnili od 2. do 4. XII. 1944 tri letake (različnega formata, 4°, 8°, 16°) z naslovom Amnestija, kjer so ponatisnili odlok AVNOJ o amnestiji pripadnikov kvizlinških enot, ki se pridružijo NOV do 15. januarja 1945, v skupni nakladi 24.968 izvodov. Kot obsežnejšo tiskovino so natisnili v dneh od 8. do 10. XII. 1944 Gorenjskega pionirja, nov.-dec. 1944 v 1760 izvodih, na 21 straneh, 8°, bogato opremljenega z linorezi, ki so jih izdelali v grafičnem ateljeju PT KPS za Gor. V času od 11.—16. XII. so poleg glavnega dela, t.j. tiskanja Prešernove »Zdravljice«, natisnili za POOF za Gor. in PT KPS za Gor. 4344 izvodov Izkaznic in letak Za božič in novo leto opremljenega z linorezom v 2213 izvo-

šemu narodnemu junaku, genialnemu ustvaritelju Narodne osvobodilne vojske in nove demokratične Jugoslavije maršalu Josipu Brozu-Titu«. Posvetilo v izvodu, namenjenemu tovarišu Kardelju pa se glasi: »Titovemu genialnemu soustvarjalcu, velikemu Slovencu tovarišu Edvardu Kardelju«. To posebno lepo in okusno opremljeno izdajo Prešernove »Zdravljice« je izdal Pokr. odbor OF za Gor. Posvetilo na naslovni strani pa se glasi: »Izdano ob stoletnici Zdravljice, v dneh, ko slovenski narod v sveti domovinski vojni s krvjo najboljših sinov izpolnjuje oporoko svojega velikega pesnika in vidca«. ⁸⁰

Za silvestrovo so člani tiskarne »Trilof«, ki jih je bilo ob koncu leta 13 po številu, ⁸¹ skupaj s člani PT KPS za Gor. priredil v Pogrivarjevi hiši silvestrovanje s kulturnim programom, ki je vseboval več pevskih točk, govorov in recitacij ter so tako v veselem in dobrem razpoloženju pričakali novo leto.

V času od svoje preselitve v Davčo, potem ko je začela tiskarna zopet tiskati, pa do konca 1944. leta je tiskarna »Trilof« natisnila 152.396 izvodov, kar da po skupnem številu izdelanih strani 306.588 odtisov raznih tiskovin. Skupaj torej od ustanovitve do konca leta 240.862 izvodov s 527.920 odtisi. ⁸²

V prvih dneh 1945. leta je tiskarna »Trilof« tiskala brošuro Franceta Vrega-Mileta Naša Koroška, ki jo je sprejela v tisk že v decembru 1944, dotiskana pa je bila šele 14. I. 1945 v 2029 izvodih na 32 straneh, 16°. Na ovoju brošure je linorez v rdeči in modri barvi, ki ga je izdelal slikar Janez Vidic in predstavlja Knežji kamen. Poleg tega daljšega teksta je natisnila tiskarna še trosilne lističe z naslovom Domobranci, 15. januar je blizu v 20.015 izvodih, 8°, za katere je dobila naročilo 5. I. in jih še istega in naslednjega dne natisnila. 9. I. 1945 je natisnila letak z naslovom Amnestija v 500 izvodih, 4°, 15. I. je izdelala za gospodarski odsek POOF za Gor. Potrdilo v 6200 izvodih, 8° in zvezala to potrdilo v 122 blokov po 50 listov. Istčasno je natisnila za POOF za Gor. Priznanico s štirimi različnimi linorezi, ki sta jih izdelala v grafičnem ateljeju Vidic in Viher. Priznanica je bila natisnjena v 6040 izvodih na kartone različnih barv in so jo dali tistim družinam, ki so veliko žrtvovale za NOV ter vseskozi tako požrtvovalno podpirale partizane. V dneh od 22. do 25. I. je izdelala kot drugo obsežnejše delo v tem mesecu Gorenjskega pionirja št. 1. 1945 v 4683 izvodih na 24 straneh, 8°. Dne 27. I. je izdelala obrazec Poizvedba za Rdeči križ v 10.018 izvodih, 8° in letak Juriš na Berlin v 5564 izvodih na 4 straneh, 8°. 3. I. je izdelala letak z naslovom Rdeča armada kolje fašistično zver z linorezom Janeza Vidica v rdeči in črni barvi v 5564 izvodih, 4°. 31. I. pa še 1870 izvodov letaka Od Dnjepra do Drave, za katerega je napravil osnutek Janez Vidic, linorez pa so izrezali v grafičnem ateljeju PT.

V januarju se je osebje tiskarne povečalo še za dva člana in sicer je prišla 6. I. še Majda, ki je opravljala posle vlagalke, 18. I. pa Lojze Suštar, ki je bil kurir in pomagal pri poganjanju tiskarskega stroja.

⁸⁰ Podatki iz rednega poročila grafike »Trilof« od 1. I. 1945 in iz arhivskih primerkov v AT MNO.

⁸¹ Bilančno poročilo grafike »Trilof« od 10. I. 1945 v AT MNO.

V tiskarni »Trilof« so bili ob koncu l. 1944 sledeči tovariši: Franc Boštjančič-Boš, Franc Ceklin-Samo, Lado Košiček-Miro, Janez Fister-Nace, Janez Bokal-Slavko, Miloš Jocif-Rado, Janez Kulnik (ki je bil od 28. XI. 1944 do januarja 1945 zaradi bolezni iz tiskarne odsoten), Miloš, Žane Klemenčič, Ivanka Pegam, Stane Čemažar, France Biček-Spanov, Minka Mrak in Nuša Bokal (prišla v tiskarno 3. XII. 1944).

⁸² Podatki zbrani iz arhivskih primerkov tiskov, mesečnih poročil in knjige naročil tiskarne »Trilof« v AT MNO.

V februarju je tiskarna natisnila dne 1. II. 1945 Cenik življenjskih potrebščin (811 izvodov na 4 straneh, 8°), ki ga je predpisalo Predsedstvo SNOS za vse ozemlje Slovenije. 2. II. je natisnila brošuro Začasna pravila Rdečega križa (920 izvodov na 12 straneh, 16°), 3. II. trosilne lističe z naslovom Deutscher Soldat (4030 izvodov, formata 11,5 × 8 cm), 4. II. ovitek za 3. številko II. letnika mladinskega glasila Mlada pest, gorenjski ponatis v 1050 izvodih, 8°, ki ga je razmnožila ciklostilna tehnika »Benko«. Istega dne so natisnili tudi letak z naslovom O, du mein lieber Augustin...! z odtisom linoreza v rdeči barvi kot osnovo in tekstom v črni barvi (2500 izvodov, 4°), 6. II. letak Kam sedaj, neverni Tomaži? (3250 izvodov, 4°) in še 1084 izvodov ovitka za Mlado pest. V naslednjih dneh je do 15. II. tiskala brošuro Titov govor (2000 izvodov, 9 strani, 8°), kateri je vložen odtis linoreza Janeza Vidica, ki predstavlja maršala Tita. 16. II. so natisnili v tiskarni letak Die Russen marschieren auf Berlin (5044 izvodov, 2 strani, 16°), 17. II. letak Živel rojstni dan Rdeče armade! (13.541 izvodov, 2 strani, 16°) z linorezom, ki ga je izrezal Miro, in letak za 27. obletnico nastanka Rdeče armade z naslovom Na praznik Rdeče armade! (13.541 izvodov, 2 strani, 16°). 19. II. 1945 so natisnili letak Delavcem po gorenjskih tovarnah (3461 izvodov, 2 strani, 8°) s celostranskim linorezom, ki ga je napravil Janez Vidic, 23. II. pa so natisnili letak z naslovom V sleherno hišo naše časopise! (8000 izvodov, 2 strani, 16°), namenjen za razstavo gorenjskega tiska, ki je bila od 25.—28. II. 1945 v osvobojenem Cerknem.

V dneh od 21. II. do 5. III. 1945 so natisnili v »Trilof« še brošuro dr. Stanka Peterina *Il nuovo potere popolare e la minoranza nazionale italiana* (1222 izvodov, 20 strani, 16°). 6. III. so izdelali formular *Propustnico*, namenjen za IV. reletni sektor (549 izvodov, 16°). Od daljših tekstov so v dneh od 5. do 17. III. natisnili februarsko številko Gorenjskega pionirja (3509 izvodov, 30 strani, 8°) z mnogimi linorezi, ki sta jih izdelala Janez Vidic in arh. Marjan Šorli-Viher v grafičnem oddelku PT KPS za Gor. 13. III. so napravili letak za proslavo mladinskega tedna z naslovom *Mladinci, mladinke, pionirji!* v 10.000 izvodih, 2 strani, 16° v modrem tisku. 18. III. so natisnili v rdeči in modri barvi znak za Svetovni mladinski teden (od 20. do 28. III. 1945) v 14.203 izvodih, formata 4,5 × 4,5 cm, za katerega so izdelali linorez v Pokr. tehniki. 19. III. pa so kot zadnje delo pred nemško ofenzivo natisnili še obrazec *Prstni odtis* (2535 izvodov, 16°) v modrem tisku, ki so ga odposlali iz tiskarne 20. III. 1945.⁸³

Dne 19. III. 1945 so Nemci pričeli svojo zadnjo veliko ofenzivo proti enotam IX. korpusa. Namen ofenzive je bil uničiti ali vsaj težko prizadeti udarno silo NOV na področju, ki je bilo zanje ob umiku iz Italije velike važnosti. Ofenzivo so Nemci v glavnem usmerili v začetku na predel Cerkljanskega, kjer je imel tedaj svoj sedež štab IX. korpusa v vasi Poljane med Cerknem in Novaki. Nemci, ki so izvajali svojo ofenzivo v dveh odsekih, t. j. v severnem in južnem, med katerima je tekla meja od Grahovega preko Reke, Želina do Idrije,⁸⁴ so pričeli navedenega dne svojo ofenzivo na severnem odseku. V teh operacijah sta obe sosednji dolini, to je Selška in Poljanska, ki predstavljata v tem planinskem področju najboljše komunikacijski liniji, bili tudi za Nemce važni ope-

⁸³ Podatki zbrani iz arhivskih primerkov in knjige naročil tiskarne »Trilof« v AT MNO.

⁸⁴ Primerjaj zbornik *Istra in Slov. Primorje*, Beograd 1952, str. 504.

racijski področji ter so jih zato Nemci zasedli. V teh dveh dolinah naj bi skušali uničiti vse tiste ostanke partizanov, ki bi se prebili iz njihovega glavnega obroča. Tako sta se znaši deloma v nemškem obroču tudi Pokr. tehnika in tiskarna »Trilof« v dolini Davče.

Ker o poteku dogodkov med ofenzivo ni ohranjenih poročil, saj so se odločilni dogodki po ofenzivi ob koncu vojne, ko so se tiskarji zopet zbrali k delu, razvijali s tako naglico, da niso našli časa za pisanje izčrpnih poročil o poteku ofenzive in o usodnem času, ki so ga medtem preživel.

Zato smo za razdobje od 20. III. pa nekako do 15. IV., ko so zopet zabeleženi prvi redni zapisi, vezani bolj na ustne vire, t. j. na pripovedovanja posameznikov, kakor so oni ta dogajanja ohranili v svojem spominu.

Prav tiste dni, ko se je pripravljala nemška ofenziva, je bila v Davči konferenca, na kateri so se zbrali tehniki in tiskarji iz vse Gorenjske (okoli 50 po številu), katere namen je bil razpravljati, na osnovi Kardeljevega članka »O današnji glavni nalogi zaledja«, o delu, ki čaka pripadnike osvobodilnega gibanja ob osvoboditvi. Sredi dela jih je dosegla vest o nemški ofenzivi. Zbrani tehniki so se porazdelili v štiri skupine, od katerih je vsako vodil preizkušen partizan (Bodin, Don, Boš in Golc Ivan-Stanko). Te skupine so se porazgubile po davških hribih in grapah, da bi se s spretnim partizanskim manevriranjem izognili spopadam s premočnim sovražnikom. Ta taktika se je izkazala za povsem pravilno, saj je večina tehnikov srečno preživela ofenzivo.⁸⁵

Nemci, ki so morali že po nekaj dnevih svoje ofenzive na severnem sektorju, premestiti svoje sile na južni odsek, t. j. na Trnovsko in Banjško planoto, niso utegnili do potankosti preiskovati vsega področja, ampak so se bolj držali poti in tako niso odkrili niti dobro skrite velike barake Pokrajinske tehnike v težko pristopni soteski potoka Zale, niti dobro skritih skromnih prostorov tiskarne »Trilof« v grapi pod Španom.

Člani tiskarne »Trilof«, ki so se po končani ofenzivi zopet zbrali v tiskarni, so 15. IV. 1945 pričeli z rednim delom, kar izpričuje zapis št. 29 v knjigi naročil, ko so prejeli v tiskarni v delo *Propustnico* za IV. reletni sektor. Izdelali so jo v dveh serijah. Serijo »D« (1510 izvodov) v modri, serijo »E« (510 izvodov) pa v rdeči barvi in so jo v tiskarni dotiskali ter odposlali 18. IV. 1945. Dne 17. IV. 1945 so prejeli v tiskarni v tisk brošuro *Deklaracija nove jugoslovanske vlade maršala Tita*, ki so jo natisnili v 1062 izvodih, na 12 straneh (16°) dne 19. IV. 1945. Brošura ima na ovoju odtisnjen Viherjev linorez, ki predstavlja šestero plamenic s klasjem in je natisnjen v rdeči barvi, napis na ovoju in notranji tekst pa v modri barvi. O delu te brošure je ohranjen tudi Bošev dopis Bodinu z dne 17. IV. 1945, ki je verjetno prvi dopis po ofenzivi, ki ga pošilja Boš iz »Trilofa« Pokr. tehniki. Ker je iz dopisa razvidno tudi stanje, v kakršnem se je po ofenzivi tiskarna znašla, naj ga deloma navedem. V dopisu piše med drugim: »Brošuro (misli na Deklaracijo jugoslovanske vlade — op. pisca) smo prejeli v tisk in jo bomo skušali čimprej izgotoviti. Če bi imeli kaj luči, bi lahko poslali na vezo že 19. IV. zjutraj. Zato vas prosimo, da nam če le mogoče oskrbite kaj razsvetljave. Zelo bi rabili tudi bencin ali petroleje za čiščenje črk in stroja... Za gotovo pošljite ovitek k »Deklaraciji« vsaj do opoldne!... Zelo bi rabili pralne praške in tudi milo. Predvsem praške. Nimamo s čim prati perila... Ali imate kaj zveze z Gospodarsko (komisijo — op. pisca). Dajte nam naslov. Razen ovsene moke nimamo ničesar!«⁸⁶

⁸⁵ A. Arigler-Bodin in Franc Boštjančič-Boš, ustni vir.

⁸⁶ Dopis v AT MNO.

Kot drugi večji tekst so prejeli v tisk 21. IV. brošuro z naslovom *Pogodba med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo*, ki so jo natisnili v 1350 izvodih, na 12 straneh (16°) in je bila stiskana 26. IV. 1945. Medtem ko so tiskali to brošuro, pa so v tiskarni, spričo prehitvejajočih se dogodkov ob koncu vojne, natisnili vrsto drobnega tiska. Tako so natisnili 24. IV. še letak o vojaških dogodkih do 21. aprila 1945 (2012 izvodov, 8°) ter radijska poročila z dne 22. IV. 1945 z naslovom *Ne, za nas ni pregraj in ne mej...* (2012 izvodov, 8°) ter radijska poročila z dne 23. IV. 1945 z naslovom *JA na zmagovitem pohodu!* (1160 izvodov, 16°), oboje v obliki letaka. Dne 25. IV. 1945 so natisnili v modri barvi štiri propagandne trosilne letake (parolne lističe) v 2650 izvodih (16°), ki imajo na prvi strani lepo izdelane linoreze Janeza Vidica, na drugi strani pa kratke tekste. Dne 26. IV. so natisnili še 1023 izvodov raznih parolnih lističev v rdeči in modri barvi, 28. IV. letak z naslovom *Nemčija presekana na dvoje* v 1288 izvodih (16°) in parolne lističe za 1. maj 1945 (1023 izvodov) v rdeči in modri barvi ter letak z naslovom *1. maj — naš državni praznik* (1023 izvodov, 2 strani, 8°). Dne 30. IV. 1945 so v tiskarni izdelali 4591 izvodov trosilnih lističev z naslovom *Bodi buden in ne nasedaj lažem zločinskih hitlerjevskih in izdajalskih tolpa!*, 2301 izvodov trosilnih lističev z naslovom *Zmage Jugoslovanske armade in listič z naslovom Splošna vstaja v severni Italiji* ter letak *Slovenska mesta in vasi k upor!* z linorezom na zadnji strani v 6303 izvodih (16°) v modri barvi ter formular *Propustnica za Komando Gorenjskega vojnega področja* v 4013 izvodih, prečnega formata.

Prvega maja 1945 so v tiskarni natisnili *Radio poročila* za 1. maj 1945 v 1554 izvodih in letak *»Uničeni« IX. korpus pred Gorico* v 2849 izvodih (16°) v rdeči barvi. Dne 3. V. 1945 so natisnili v 1028 izvodih parolne lističe in letak *Slovenci, Slovenke, zemlja vas spet kliče* v 1273 izvodih, na 4 straneh, 8° v modri barvi.⁸⁷

Že na pragu svobode pa je tiskarno »Trilof« dne 3. V. 1945 zadela huda nesreča. Tega dne je ob pol peti uri popoldne odšlo 5 tovarišev in ena tovarišica iz tiskarne v Sorico, ki jo je bil okupator tega dne zapustil.⁸⁸ Ko so se ponoči, razigrani in dobre volje, zaradi razveseljivih vesti in ob pričakovanju skorajšnje svobode, vračali iz Sorice, je »med potjo (okoli Področšta) kurir Lojze (Šuštar — op. pisca) vzel nemško štilarico (nemška ročna bomba — op. pisca) v roke. Nenadoma je rekel: Glej, glej, pri tej pa se je trak utrgal. Ko so drugi to slišali, so zavpili, naj jo odvrže, toda bilo je že prepozno.«⁸⁹ Bomba je težko ranila kurirja Lojzeta, ki je med prevozom v Železnike umrl. Od ostalih je bil težje ranjen Miloš Jocič-Rado v oko, Lado Košiček-Miro je dobil rane po obrazu, lažje pa je bil ranjen tovariš Janez Fister-Nace, ki je ponoči prišel še do Podgrivarja, od koder je o nesreči okoli druge ure ponoči javil Španov Tonček v tiskarno. Preostali tovariši iz tiskarne so odšli takoj do ranjencev, jim nudili prvo pomoč in jih nato odpeljali do zdravnika v Železnike. Edina, ki je ostala v tej nesreči nepoškodovana, je bila tovarišica Ivanka Pegam.⁹⁰

⁸⁷ Podatki iz arhivskih primerkov tiskovin in knjige naročil tiskarne »Trilof« v AT MNO.

⁸⁸ Fr. Boštjančič-Boš, ustni vir.

⁸⁹ Nedatirano Boševo pismo Bodinu v AT MNO.

⁹⁰ Istotam.

Tako je izgubila tiskarna »Trilof« skoro ves strokovni kader. Treba ga je bilo čimprej nadomestiti z novim, saj je bila tedaj edina ilegalna tiskarna na Gorenjskem, ki je še delala. Tiskarna »Donas« v tem času še ni pričela z delom, ker so jo Nemci med spomladansko ofenzivo zaradi izdaje odkrili in uničili bunker, stroj iz tiskarne pa so tiskarji že prej pravočasno skrili. Don, ki je vodil tiskarno »Donas«, je prav v tem času prepeljal stroj na novo mesto v bohinjski kot, kjer naj bi tudi ta tiskarna pričela čimprej delati.

S predstavitvijo tiskarne »Donas« pa ni šlo tako gladko in je zato spriču ogromnega dela, ki ga je imela prav tedaj tiskarna »Trilof«, Pokrajinska tehnika KPS za Gorenjsko, zahtevala od Dona, da pošlje iz njegove tiskarne »tovariša Risa ali pa kakšno tovarišico, ki zna dobro staviti, to pa zato, ker se bodo verjetno v zvezi s senzacionalnimi dogodki izdajala tiskana Radio poročila, ki bodo opremljena z linorezi. Zaradi bližine grafičnega ateljeja in Obkoma bo »Trilof« bolj zaposlen...⁹¹

Že po katastrofi, ki je zadela »Trilof«, pa sporoča Bodin v svojem dopisu Bošu,⁹² da se je 4. V. 1945 osebno sestal s tovarišem Domom na Rudnem, ki je tega dne odpeljal najtežji del stroja v »Donas« in da sta se dogovorila, da pošlje Don iz svoje tiskarne strojnika Jožeta Novaka-Jernejca in Anico Kopšdarinko, ki je znala staviti. Ris bo ostal v »Donasu«, ker ga bodo potrebovali za stavljenje proglasov in naredb v tiskarni »Donas«, ki bo verjetno pričela delati v štirih do petih dneh. Namesto ranjenega Samota bo poslal v »Trilof« tovariša Jurija, za kurirja pa Tuška, tovariša Pavla (Čemažarja) pa bo uporabil Boš lahko za poganjača stroja v »Trilofu«.⁹³

⁹¹ Akt PT KPS za Gor. št. 1067/45 od 2. V. 1945 Donu v AT MNO.

⁹² Akt PT KPS za Gor. od 5. V. 1945 v AT MNO

⁹³ Istotam.

Slovinci in Slovenke na Gorenjskem!

Ohranite hišo in vsega, kar imate, pred vseh sovražnih puščav, ostre in hladne roke sovražnih čet, ki so prišle v vašo hišo. Če ne boste mogli ohraniti hiše, jo zapustite. Če ne boste mogli ohraniti hiše, jo zapustite. Če ne boste mogli ohraniti hiše, jo zapustite.

Tudi na Gorenjskem je kome znanja mobilnosti in sposobnosti sovražnih čet. Prvič je omogočil, ko smo se danes, da v miru le v množici demobiliziranih vojakov narodno oborožitev in izpustiti jih v vašo hišo. Če ne boste mogli ohraniti hiše, jo zapustite.

ODREJAMO:

1. Naloga mobilnosti za vse moške od izpolnitve 17. do izpolnitve 40 let starosti. Ni se smejo javiti na prejšnji mobilnosti. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

2. Vsi državni in samostojni strokovnjaki, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

3. Ustanovi in delavnice mobilnosti, ki so bile v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

4. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

5. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

6. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

7. Zdravniki in strokovnjaki, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

8. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

9. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

10. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

11. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

12. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

13. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

14. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

15. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

16. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

17. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

18. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

19. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

20. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

21. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

22. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

23. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

24. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

25. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

26. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

27. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

28. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

29. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

30. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

31. Vsi moški, ki so bili v vojni, so mobilni. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma. Mobilnost se izvaja v 24 urah po odhodu od doma.

31. Akt PT KPS za Gor. št. 1067/45 od 2. V. 1945 Donu v AT MNO.
32. Akt PT KPS za Gor. od 5. V. 1945 v AT MNO
33. Istotam.

Gorenjska, 9. maja 1945.
Kom. za Gorenjski Vojarski Področje:
komandant Ropca DROLE ALBIN
podkomandant URBANČIČ JAKO

Zadnji izdelek partizanske tiskarne »Trilof« je bil lepak, ki so ga natisnili v noči od 9.—10. maja 1945

Čeprav je bila z nesrečo tiskarna zelo oslABLJENA, ker obljubljene moči niso mogle takoj priti, so vendar v tiskarni že 4. V. 1945 natisnili letaka o osvoboditvi Trsta, Gorice in Tržiča in o zavzetju Berlina. Letaka, ki imata na zadnji strani celostranske linoreze Janeza Vidica, sta bila natisnjena v 1288 izvodih (8°). Dne 5. V. so natisnili letak z naslovom Pozdravljena Rdeča armada na slovenskih tleh, opremljenega z linorezi v rdeči in modri barvi v 918 izvodih (4°). Istega dne so izdelali še 4888 izvodov trosilnih letakov o osvoboditvi Trsta, Gorice, Tržiča, Reke in Pulja.

6. V. 1945 so pokopali nesrečno padlega kurirja Lojzeta⁹⁴ in natisnili dva trosilna letaka z naslovom Bodi discipliniran in Prišla je ura odločitve v 3474 izvodih v rdeči barvi. 7. V. so natisnili letak z naslovom Četrta armija prihaja! v 2849 izvodih na 2 straneh, 4° in Vidičevim linorezom ter glave (naslove) za Radio poročila, ki jih je izdajala Pokrajinska tehnika v 1417 izvodih, 4°. Istega dne so natisnili še letak Osvobojena Ljubljana v 1500 izvodih (4°) v rdeči barvi, ker so po radiu sprejeli vest, da je Ljubljana že osvobojena, čeprav je bila dejansko osvobojena šele 9. V. 1945. Istega dne so natisnili tudi letak v modri barvi z naslovom Brezpogojna kapitulacija vseh nemških vojnih sil (1500 izvodov, 4°), ki je bila podpisana 7. V. 1945 ob 2,41 zjutraj v glavnem stanu generala Eisenhowerja v Reimsu in ki je začela veljati 8. V. 1945 opoldne. V noči od 9. do 10. maja pa so natisnili še odredbo z naslovom Slovenci in Slovenke na Gorenjskem (1410 izvodov, f^o), s katero razglašata PEOF za Gor. (podpisan Stegnar Andrej) in Komanda Gorenjskega vojnega področja (podpisana komandant kapetan Drolc Albin in politkomisar Urbanc Janko), po navodilih prve slovenske vlade, splošno mobilizacijo in druge odredbe, potrebne za ohranitev miru in varnosti državljanov. Ker je lepak velikega formata (30 × 40 cm), ga niso mogli natisniti na stroju, ki je bil sposoben le za tiskanje kvartnega formata, v celoti, ampak so morali zato lepak tiskati na dve poli papirja kvartnega formata, s tem, da so nato obe polovici zlepili.

Ta lepak je bil poslednji izdelek, ki so ga natisnili partizanski tiskarji na tem stroju v tiskarni »Trilof«, v skrivni, divji grapi Davče na Gorenjskem. Že 10. maja, ko so še zadnji okupatorski in kvizlinški oddelki v divjem begu zapuščali Kranj, so zasedli gorenjski partizanski tiskarji tiskarno v Kranju, da v svobodi nadaljujejo delo, ki so ga s tolikim trudom in žrtvami opravljali v narodnoosvobodilni vojni v svojih skrivnih tiskarnah.

Ko ob koncu pregledamo vse delo, ki so ga opravili v tiskarni »Trilof«, moramo ugotoviti, da v tiskarni od njene ustanovitve oziroma od dne, ko je bil natisnjen prvi tisk (5. VII. 1944) pa do osvoboditve (10. V. 1945), ko je prenehala s tiskanjem, zaradi selitev, nesreč in nemških ofenziv, v tiskarni niso mogli delati skupno 72 dni.

V nepolnih osmih mesecih dela, so v tiskarni kljub vsemu natisnili 102 različni tiskovini v skupni nakladi 447.214 izvodov, kar da, računamo po odtisnjenih straneh, 943.904 odtisov.

Že številke same nam povedo, da delo, ki so ga opravili tiskarji v »Trilofu«, ni majhno. Če pa upoštevamo pri tem še to, da so v tiskarni večino svojih lepkih tiskov izdelali v dvo- in celo v trobarvnem tisku ter da je izdelala med

⁹⁴ Boševo pismo Bodinu od 5. V. 1945 v AT MNO.

njimi »sploh najlepši partizanski tisk«⁹⁵ Prešernovo »Zdravljico«, moramo dati vse priznanje tiskarjem, pa tudi konstruktorju stroja, ki je ob prvem tisku na tem stroju tako proroško napisal ob koncu svojega pisma: »Stroj bo prenesel vse napore do osvoboditve. Je preračunan in vsemu odgovarja!«⁹⁶

(Nadaljevanje sledi)

Illegal printing press of the Provincial technic of the Communistic Party Slovenians for Gorenjsko

(Graphic departement »B«)

S u m m a r y

The partisan illegal press got a new push after the collapse of illegal printing works in Ljubljana after the capitulation of Italy when from the liberated towns of the then Province of Ljubljana printing machines with the necessary outfit and material were taken to the free woods of Slovenia. This decision was important because after the German offensive in the autumn 1943 these towns were occupied by Germans who made these towns their stable strongholds.

In the upper parts of Slovenia (Gorenjsko) where the German foe particularly oppressed our Slovene population the leadership of the liberation movement felt a peculiar necessity to encourage by printed word the resistance of the people against the occupier, and to found therefore his own illegal printing press.

The organisation of this illegal press was entrusted by the Provincial Committee of the CPS and the Provincial Committee of the Front of Liberation for Gorenjsko to the experienced and skilled partisan technician Edo Bregar-Don, who succeeded in short time to organise in the free woods of the Poljana and Selce valleys three illegal printing works, which depended directly from the graphic department »B« of the Provincial technic CPS for Gorenjska which linked the whole organisation and managed all the illegal presses and technics in Gorenjska.

The first printing press, which got the secret name »JULIJA« he put up in the Poljana valley near the village Log where he dug out for it an underground strongpoint, where he placed a small printing machine. In this foxhole the work started on the 26th of March 1944, and a whole series of leaflets, newspapers and booklets were printed. Because of lack of conspiracy they were however compelled to transfer the printing offices to a new underground hidingplace which was constructed in the neighbourhood of village Brode down the river Sora. But less than a month of work in this place it has been discovered and destroyed by the enemy. The printers could be saved in the attack but the printing machine has gone lost together with all the records of the press, particularly the most beautiful and most copious work of the printing office the poems of the Slovene revolutionary poet Vladimir Pavšič-Matej Bor.

In this printing place there were printed during the whole time of its existence that is since March 26th until August 23rd 1944 30 different prints in a total edition of 150.850 pieces, what makes more than 600.000 copies.

The second illegal printing works, named »TRILOF« the machine of which has been projected and partly constructed by the technician Edo Bregar-Don himself, he established in an underground concrete trench in the Ločnica valley near Medvode.

⁹⁵ Glej članka V. Smoleja in R. Čenčiča, citirana v opombi 23.

⁹⁶ Dopolnilo k pismu v op. 28. Stroj iz tiskarne »Trilof« je sedaj razstavljen v rekonstrukciji tiskarne »Trilof« v MNO.

On this machine, which allowed prints of bigger quarter size was printed on the 5-VII-1944 as its first produce »Delavska enotnost« (Unity of workers) a paper of the working class. But already after 2 months of work the printing machine was transferred to Davča in Selce valley. The party carrying parts of machine and the printing material was attacked by Germans when crossing the Sora and the road in Poljana valley where eight partisans fell. At this occasion several parts of machine and some letters were lost.

On the new place at Davča high under the Blegoš Mountain they erected in a wild difficult accessible ravine a wooden hut, where they brought the remaining parts of the machine. The printing machine was repaired, new letters were supplied, and the work continued until the 2nd of November, when an earth avalanche torn because of a long heavy rain from the steep slope crushed down the hut and buried the machine together with other material.

But this disaster too did not take the courage to the persisting partisan printers. They dug out the machine and letters, and started to print again at a new hidden place. On this spot in the wildness of the woods of Davča under the peasant Špan was printed the loveliest and technically most exating copy, the bibliophile edition of Prešeren's »Zdravljica« (Toast) in 1500 numerated copies. This edition made out in three-coloured print (black, red and gold) is richly illustrated by wholepage artistic linotypes of the painter partisan Janez Vidic and vignettes of the architect Marjan Sorli-Viher. On the front page it has remarkable time fitting dedication, reading: »Issued at the centenary of the »Toast« in the days, when the Slovene people in the holy patriotic war by the blood of his best sons is fulfilling the will of his great singer and seer.«

Once more the printers in the plant Trilof had to cease with their work for a longer period. Almost at the end of the war in the middle of March 1945 the German occupator started his great offensive against the National Liberation Army just at the place where the printing machine lay hidden. The printers had again to change the printing tools for rifles to leave their works and to fight through enemy traps and ambushes. But the enemy did not discover in his onslaught the very well hidden printing plant. The printers returned in the middle of April and started to print again various leaflets, proclamations and booklets, which were mostly printed in two or three coloured print, and embellished with illustrations. They worked in the printing plant until the liberation, and their last sheet was printed in the night from the 9th to 10th May 1945.

The printers who worked on account of various shiftings of the print plants and German offensives only 8 months on the place printed on an primitive printing machine, which they had to move by hands, 102 different prints in a total edition of 447.214 copies, what makes according to printed copy pages 943.904 stamps.